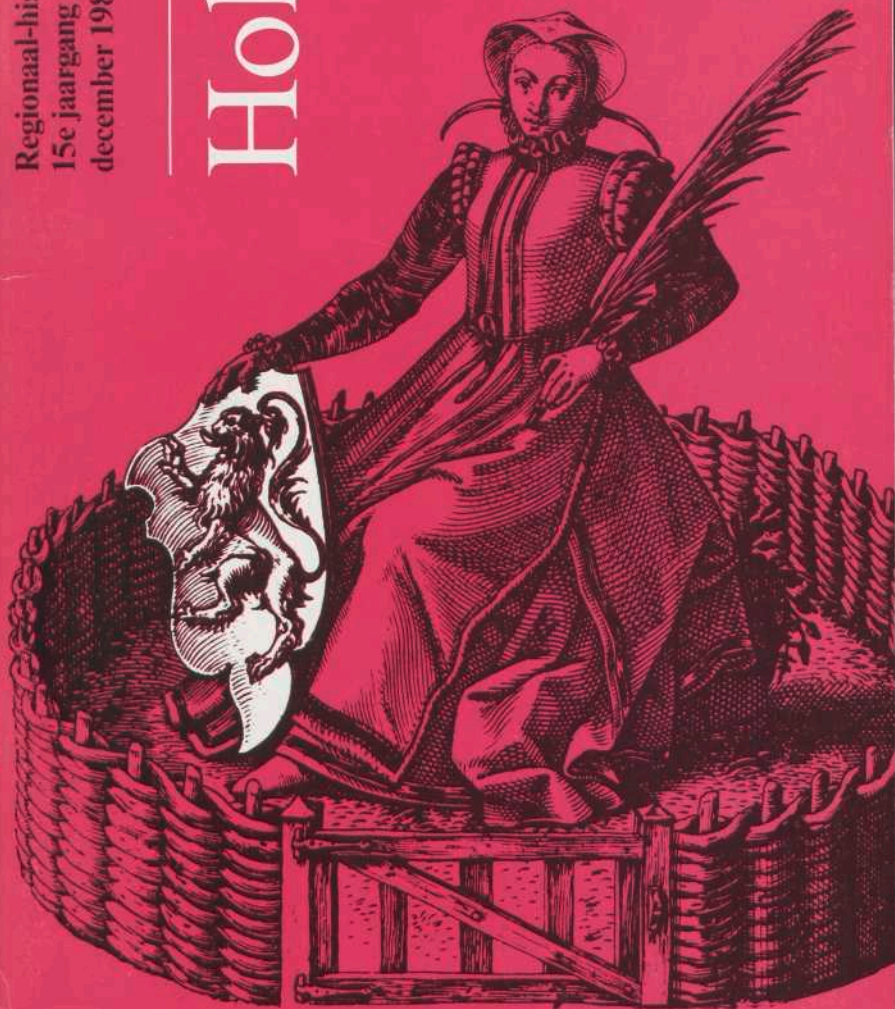

Regionaal-historisch tijdschrift
15e jaargang | nummer 6
december 1983

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, R. F. Claassen, R. Huybrecht, Th. M. Koornwinder-Wijntjes,
D. J. Noordam, E. N. Palmboom, M. S. Polak, T. N. Schelhaas, B. C. Sliggers, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), P. J. Woltering (archeologie), J. Cahen, (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*. Drs. J. E. A. Boomgaard, Postbus 156, 2300 AD, Leiden, telefoon 071-21 17 11.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078-14 11 88.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Kort nieuws, gaarne aan Mr. R. Huybrecht, Algemeen Rijksarchief, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-81 43 81.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon 020-76 31 31.

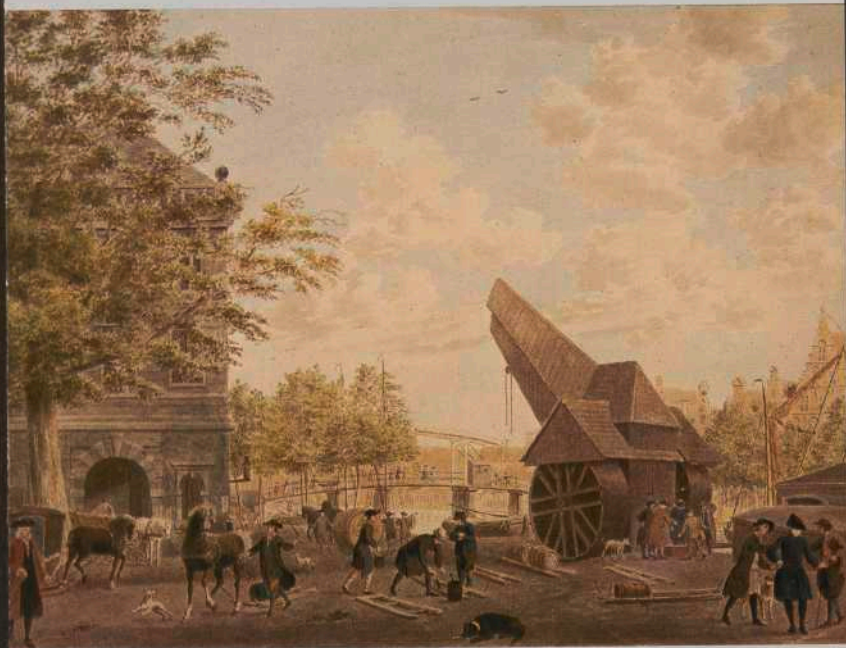
Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815-4188.

Contributie: f 45 per jaar voor gewone leden (personen), f 30 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, ald. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Hollandse Historische Reeks

Op 28 november 1983 is de **Stichting Hollandse Historische Reeks** opgericht. Deze stichting stelt zich ten doel het uitgeven of doen uitgeven van monografieën en andere studies betreffende de Hollandse geschiedenis in de ruimste zin. De Hollandse Historische Reeks komt tot stand in samenwerking met de Historische Vereniging Holland. In de Hollandse Historische Reeks zullen monografieën en andere studies met een wetenschappelijk karakter verschijnen, zowel van de hand van professionele historici als van amateur-historici. Daarnaast zal de Historische Vereniging Holland een reeks blijven uitgeven.

Het **bestuur** van de Stichting Hollandse Historische Reeks is als volgt samengesteld:
voorzitter:

Dr. Th. J. Meijer, directeur Musea, Monumenten en Archieven van het Ministerie van WVC.

secretaris:

Dr. H. M. Brokken, rijksarchivaris in Zuid-Holland.

penningmeester:

P. J. M. de Baar, administrateur van het gemeentearchief van Leiden.

leden:

Drs. H. J. M. Akkermans, directeur van de Stichting Culturele Raad Zuid-Holland.

Drs. R. E. O. Ekkart, directeur van het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum.

E. van Faassen, registeraccountant.

Drs. F. J. M. Otten, rijksarchivaris in Noord-Holland.

W. Penders, directeur van de Stichting Culturele Raad Noordholland.

N. Plomp, vice-voorzitter van de Historische Vereniging Holland.

Adres van het secretariaat, tevens redactieadres:

Dr. H. M. Brokken

Rijksarchief in Zuid-Holland

Prins Willem Alexanderhof 20

2595 BE 's-Gravenhage

telefoon 070 - 814381.

De **redactiecommissie** van de Hollandse Historische Reeks wordt gevormd door:

Dr. H. M. Brokken, hoofdredacteur.

Prof. dr. J. C. H. Blom, hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis sedert de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.

Prof. dr. H. P. H. Jansen, hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis en haar hulpwetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Drs. Th. M. Koornwinder-Wijntjes, namens de redactiecommissie van de Historische Vereniging Holland.

Drs. M. S. Polak, namens de redactiecommissie van de Historische Vereniging Holland.

Prof. dr. H. de Schepper, hoogleraar in de geschiedenis van het recht, in het bijzonder in de geschiedenis van de staatsinstellingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Prof. dr. J. J. Woltjer, hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

In de Hollandse Historische Reeks zullen per jaar één of meer monografieën of andere studies worden uitgebracht in harde band met een kleuren omslag. De delen in de reeks worden uitgegeven door B.V. Uitgeverij De Bataafsche Leeuw te Dieren. Als eerste delen staan op het programma:

Drs. H. F. K. van Nierop, **Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw.** Omvang: ca. 352 blz. In de eerste helft van de zestiende eeuw was de adel nog in veel opzichten de toonaangevende klasse in Holland. In de zeventiende eeuw, Hollands 'Gouden Eeuw', horen we alleen nog maar van kooplieden en burgerlijke regenten. Het 'burgerlijk' karakter van de Republiek, en vooral van haar kerngewest Holland, is haast spreekwoordelijk. Wat is er, in het tijdperk van de Nederlandse Opstand, met de Hollandse adel gebeurd? In deze studie wordt beschreven hoe in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw de plaats van de Hollandse adel in de samenleving veranderde onder invloed van demografische, sociale, economische en politieke factoren. De auteur komt tot de verrassende conclusie: de Hollandse adel heeft zich met succes aangepast aan de nieuwe omstandigheden die in de burgerlijke regentenrepubliek heersten, zonder zijn aparte en geprivilegieerde positie te hoeven opgeven.

Drs. J. A. F. de Jongste, **Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747 - 1751.**

Omvang: ca. 496 blz.

In deze studie beschrijft de auteur de sociaal-economische en politieke ontwikkelingen in Haarlem tijdens de turbulente jaren van het stadhouderschap van Willem IV. Deze periode is door historici alleen voor de stad Amsterdam intensief bestudeerd. Haarlem was echter in juni 1748 de eerste Hollandse stad, waar het tot oproeren tegen de belastingpachters kwam. Ook nadien bleef er onrust heersen, totdat uiteindelijk Willem IV het leger inzette om de orde te herstellen. De auteur beschrijft een aantal economische en sociale aspecten van deze ontwikkeling en besteedt voorts uitvoerig aandacht aan het regentenbewind en de schutterij, aan oligarchisering en factievorming in Haarlem in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Verder zijn in voorbereiding studies over **De begraafplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de abdijen en kerken** en over **Verzuiling in tien Hollandse gemeenten 1850-1925.**

De **abonnementsprijs** van de Hollandse Historische Reeks, zowel voor particulieren als voor instellingen, bedraagt voor 1984: f 50,—. Particuliere leden van de Historische Vereniging Holland ontvangen een reductie op het jaarabonnement; voor hen bedraagt de abonnementsprijs in 1984: f 45,—. Studenten kunnen zich voor maximaal vier jaren abonneren voor hetzelfde bedrag als de particuliere leden van de Historische Vereniging Holland; bij aanmelding dient het nummer van de collegekaart te worden vermeld.

Voor het **jaarabonnement** ontvangt men alle delen die in dat jaar in de reeks verschijnen. Bij toezending van de delen wordt in 1984 per deel f 10,— voor de verzendkosten in rekening gebracht. De verzendkosten worden niet verrekend wanneer de delen worden afgehaald op één van de navolgende **afhaaladressen**:

Noord-Holland

Alkmaar: Gemeentearchief, Oudegracht 247, tel.: 072 - 119349
Amsterdam: Administratiekantoor van Uitgeverij De Bataafsche Leeuw, Rooseveltlaan 191, tel.: 020 - 446458
Haarlem: Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, tel.: 023 - 319525

Zuid-Holland

Delft: Gemeentelijke archiefdienst, Oude Delft 169, tel.: 015 - 133111
Dordrecht: Gemeentelijke archiefdienst, Stek 13, tel.: 078 - 141188
Gouda: Gemeentelijke archiefdienst, Spieringstraat 1, tel.: 01820 - 16135
Den Haag: Stichting Culturele Raad Zuid-Holland, Benoordenhoutseweg 23, tel.: 070 - 245535
Leiden: Gemeentearchief, Boisoetkade 2A, tel.: 071 - 120191 en 134421
Rotterdam: Archiefwinkel, Coolsingel 89-93, tel.: 010 - 775166

Men kan zich opgeven als abonnee door overmaking van het abonnementsgeld van f 50,— resp. f 45,—, op girorekening nr. 5529035 of rekening nr. 448249383 van de AMRO-BANK, t.n.v. de penningmeester van de Stichting Hollandse Historische Reeks te Leiden.

Men dient bij de overschrijving aan te geven waar men de delen eventueel wenst af te halen.

Indien de delen niet afgehaald worden bij een van de bovengenoemde afhaaladressen bedraagt het abonnementsgeld voor 1984 (2 delen) f 70,— resp. f 65,—.

Van te voren ontvangt u bericht wanneer een deel in de reeks verschijnt.

De delen die verschijnen in de Hollandse Historische Reeks zullen ook verkrijgbaar zijn in de *boekhandel*. De prijs van de beide in 1984 verschijnende titels zal in de boekhandel tezamen ca. f 125,— bedragen.

Lokale en regionale tijdschriften in Holland

Ellen Palmboom

Dit overzicht bevat alleen Hollandse lokale en regionale tijdschriften en jaarboeken, geen landelijke bladen die wel eens artikelen over de geschiedenis van Holland bevatten. Tijdschriften die gespecialiseerd zijn in één bepaald onderwerp, zoals archeologie, genealogie, bodemkunde, molens enz. zijn niet opgenomen. Publicaties die incidenteel door Hollandse verenigingen uitgegeven worden, ontbreken ook in dit overzicht. Van de genoemde tijdschriften wordt tevens het eerste jaar van uitgave en het aantal afleveringen per jaar vermeld. De gegevens zijn ter beschikking gesteld door het P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde te Amsterdam.

Algemeen

Holland. Uitgave van de Historische Vereniging Holland (1969, 5-6x)

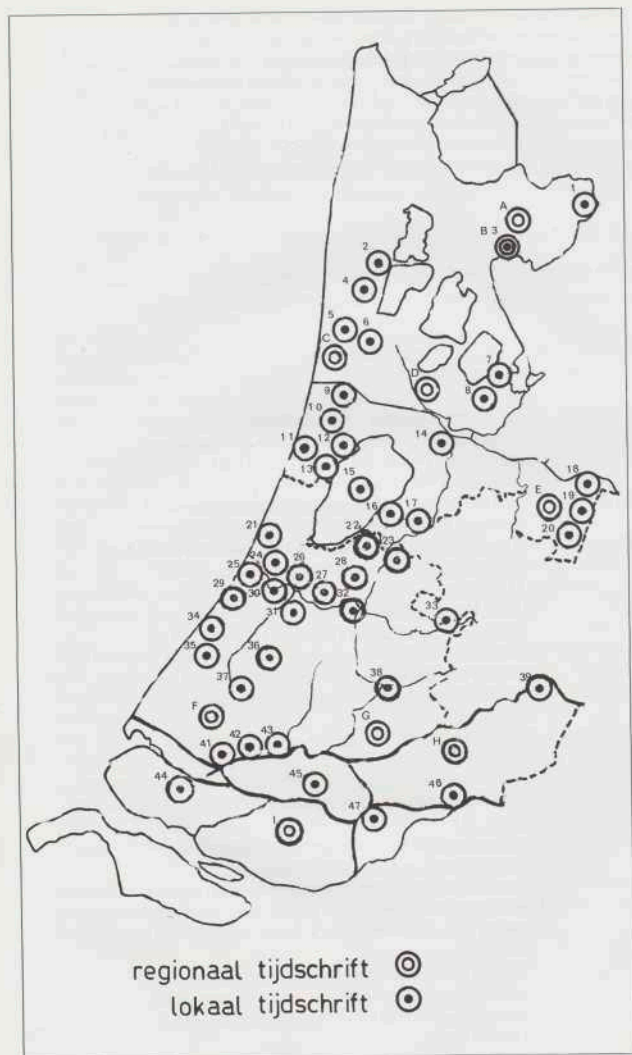
Noordholland

Regionaal

- Gooi (E): Tussen Vecht en Eem/Vrienden van het Gooi. Tijdschrift van de 'Stichting Tussen Vecht en Eem' en van de vereniging 'Vrienden van het Gooi' (1983, voortzetting van Tussen Vecht en Eem).
- IJsselmeer, rond het (B): Het Peperhuis. Uitgave van het Zuiderzeemuseum Enkhuizen (1952, 3x).
- Kennemerland (C): Ledenbulletin van de Kennemer Oudheidkamer en het Historisch Genootschap 'Midden-Kennemerland' (1975, 1x).
- Westfriesland (A): West-Frieslands Oud en Nieuw. Uitgave van het Historisch Genootschap 'Oud West-Friesland' (1926, 1x).
- Zaanstreek (D): Anno 1961. Orgaan van de vereniging 'Vrienden van het Zaanse huis' (1962, 4x; vóór 1978: ... van de Zaanse Schans).

Lokaal

- Aalsmeer (16): Oud Nuis. Uitgave van de 'Stichting Oud Aalsmeer' (1971, 4x).
- Alkmaar (2): Alkmaarse historische reeks (1977, 1x; voortzetting van het Alkmaars Jaarboekje); Alkmaarse Volksalmanak, uitgave van de 'Stichting Alkmaarse Historische Publicaties' (1978, 1x). Oud Alkmaar; periodiek van de historische vereniging 'Oud Alkmaar' (1925) (1975, ca. 3x).
- Amsterdam (14): Diverse tijdschriften, onder andere: Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum (1902, 1x); Maandblad Amstelodamum (1914, 6x); Ons Amsterdam (1949, 12x).
- Bennebroek: Zie Heemstede.
- Bloemendaal (10): Ons Bloemendaal (1977, 2x).
- Broek in Waterland (8): Broeker Bijdragen. Uitgave van de Vereniging 'Oud Broek in Waterland' (1972, onregelmatig).

- Enkhuizen (1): Steevast. Jaaruitgave van de Vereniging 'Oud Enkhuizen' (1979, 1x).
- Haarlem (12): Jaarboek 'Haerlem' (1929, 1x).
- Haarlemmermeer (15): Meer-Historie (1973, ca. 4x).
- Heemstede-Bennebroek (13): Nieuwsbrief van de Vereniging 'Oud Heemstede-Bennebroek' (4x).
- Heilo (4): Heyloover Cronyck (1976, onregelmatig).
- Hilversum (20): Eigen Perk. Uitgave van de Hilversumse Historische Kring 'Albertus Perk' (1981, onregelmatig).
- Hoorn (3): Oud-Hoorn. Kwartaalblad van de Vereniging 'Oud-Hoorn' (1979, 4x).
- Huizen (18): Huizer Kring Berichten (1980, ca. 4x).
- Kastrikum (5): Jaarboekje van de 'Stichting Werkgroep Oud-Castricum' (1978, 1x).
- De Kwakel: Zie Uithoorn.
- Laren (19): Kwartaalbericht van de 'Historische Kring Laren' (1982, 4x).
- Monnikendam (7): Jaarverslag Oud Monnikendam (1973, 1x).
- Santpoort (9): De Zandpoort. Orgaan van de Stichting 'Santpoort' (1978, onregelmatig).
- Uitgeest (6): Hutgheest. Uitgave van de Vereniging 'Oud Uitgeest' (1980, 3x).
- Uithoorn (17): De Lange Brug. Uitgave van de Stichting 'Oud Uithoorn/De Kwakel' (1976, 4x).
- Zandvoort (11): De Klink. Officieel orgaan en informatieblad van het Genootschap 'Oud Zandvoort' (1981, 4x).

Zuidholland

Regionaal

- Alblasserwaard en Vijf Heerenlanden (H): Jaarboek (1983, 1x).
- Delfland (F): Midden-Delfland. Uitgave van de 'Midden-Delfland Vereniging' (1977, 6x).
- Hoekse Waard (I): Bulletin van de Vriendenkring van het Streekmuseum 'Hoekse Waard' (1977, 6x).
- Krimpenerwaard (G): Historische Encyclopedie Krimpenerwaard H.E.K. (1976, 4x).

Lokaal

- Alkemade (28): De Alkadders. Uitgave van de werkgroep 'Oud Alkemade' (4x).
- Alphen a/d Rijn (32): Jaarboekje. Uitgave van de Historische Vereniging Alphen a/d Rijn (1x).
- Barendrecht (45): Contactblad van de Historische Vereniging Barendrecht (1978, onregelmatig).
- Delft (37): Genootschap Delfia Batavorum (1977, 9x).
- Dordrecht (47): Kwartaal en teken van Dordrecht; uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht (1975, 4x).
Jaarverslag van de vereniging 'Oud Dordrecht'.

- Geervliet (44): Oudnieuws, Contactblad van de 'Stichting Oud-Geervliet' (1979, 4x).
- Gouda (38): Jaarboek. Uitgave van de Oudheidkundige Kring 'De Goude' (1x).
- 's-Gravenhage (35): Die Haghe, Jaarboek van de Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe' (1889, 1x).
- Hardingsveld-Giesendam (46): Publikaties van de Historische Vereniging Hardingsveld-Giesendam (1979, 1 à 2x).
- Katwijk (25): Mededelingen 'Oud Katwijk' (1966, 1x).
- Leiden (30): Leids Jaarboekje. Uitgave van de Vereniging Oud Leiden (1904, 1x). Deze vereniging geeft ook een mededelingenblad uit.
- Leimuider (22): De Klapwaker. Uitgave van de Stichting 'Oud Leimuider-Rijnsaterwoude' (4x).
- Noordwijk (21): De Blauwdotter. Uitgave van het Genootschap 'Oud Noordwijk' ([1962], 4x).
- Rotterdam (43): Rotterdams Jaarboekje. Tevens jaarboekje van het Historisch Genootschap Roterodamum (1903, 1x), Kromiek Roterodamum (1x).
- Rijnsburg (24): Jaarboekje van het Genootschap 'Oud Rijnsburg' (1977, 1x).
- Scheveningen (34): Informatie-Bulletin van de Vereniging 'Vrienden Schevenings Museum' en 'Stichting Oud Scheveningen' (1975, 1-2x).
- Schiedam (42): Seyedam. Uitgave van de Historische Vereniging Schiedam (1975, 6x).
- Valkenburg (29): Mededelingenblad. Uitgave van de Vereniging 'Oud Valkenburg' (4x).
- Vianen (39): In het Land van Brederode, Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen (1975, 4x).
- Vlaardingen (41): Historisch Jaarboek Vlaardingen; uitgave van de Historische Vereniging Vlaardingen (1977, 1x), Tijdschrift van de Historische Vereniging Vlaardingen (ca. 1x).
- Warmond (26): Warmond voorheen en thans. Uitgave van het Historisch Genootschap 'Warmelda' (4x).
- Woerden en omgeving (33): Heemtijdinghen. Orgaan van de 'Stichts-Hollandse Historische Vereniging' (1958, 4x).
- Woubrugge (27): De Jacobslander. Uitgave van de Historische Vereniging 'Otto Cornelis van Hemessen' (6x).
- Zevenhoven (23): De Baardman. Uitgave van de Stichting Historische Kring 'Zevenhoven' (2x).
- Zoetermeer (36): Kwartaalblad. Uitgave van het Historisch Genootschap 'Oud Zoetermeer' (4x).
- Zoeterwoude (31): Suetan. Mededelingenblad van de Stichting 'Oud-Zoeterwoude' (1970, 4x).

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1982

Daan P. Hallewas

Prehistorie

's-Gravenhage. Uit een bouwput voor een tennishal op het terrein van 'De Bataaf' tussen de B. M. Teldersweg en de Ver Huellweg in Den Haag (coörd.: 080.32/457.17) konden door F. B. Simonis en B. v.d. Valk (A.W.N. afdeling Den Haag) een aantal aardewerkfragmenten tezamen met enig bot- en steenmateriaal worden verzameld uit een ca. 25 cm dik niveau dat zich vanaf 110 tot 150 cm onder het maaiveld als een donkere band in het Oude Duinzand aftekende.

Het aardewerk heeft een dikte van 8 tot 18 mm en is verschaald met witte kwarts en in mindere mate ook granietgruis. Een enkele maal komt naast de minerale verschralling potgruis als mageringsmiddel voor. De verschraling varieert in grootte van 1 tot 5 mm. Op een fragment met een bodemaanzet komen vier verticale nagelindrukken voor in twee verticale (?) rijen. De botfragmenten zijn afkomstig van rund en varken. De aangetroffen natuursteen, die ter plaatse van nature niet voorkomt, bestaat voor het merendeel uit brokstukken met een vers breukvlak. Een fragment van een klopsteen kan daar mogelijk mee in verband gebracht worden. Enkele brokstukken vertonen een glanzend oppervlak, vermoedelijk veroorzaakt door het gebruik als slijpsteen. Naast Het Geestje bij Monster en Meer en Bosch in Den Haag gaat het hier om de derde vindplaats van Bronstijdaardewerk op de strandwallen ten Zuiden van de Oude Rijn.

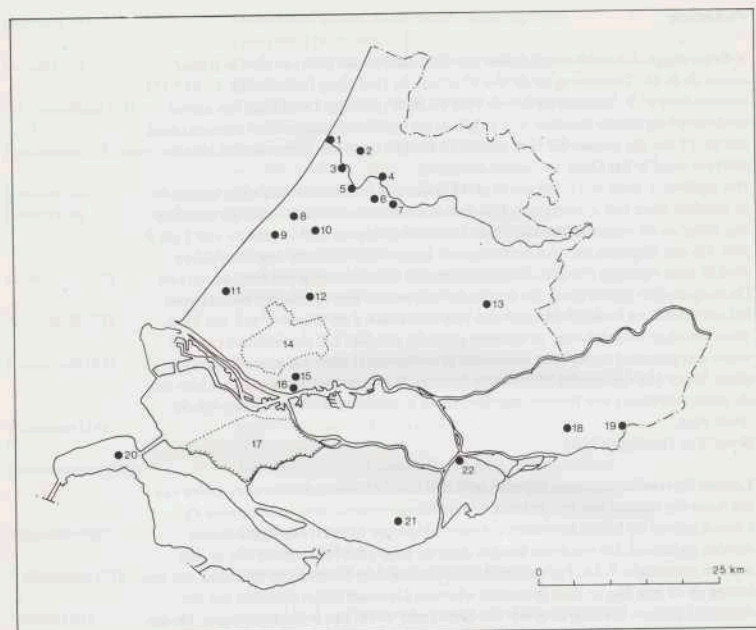
Bron: Van Heeringen 1982

Leiden: Stevenshofjespolder. Bij het verbreden van de Veenwatering in het kader van het bouwrijp maken van een gedeelte van de Stevenshofjespolder werden door G. Claes scherven en botten gevonden die voorlopig in de Midden IJzertijd kunnen worden gedateerd. De vondsten konden door de hoge grondwaterstand niet in situ worden verzameld. Ir. A. P. Pruijssers (Rijks Geologische Dienst) kon op grond van een boring en de nog aan de juist gevonden scherven klevende klei, vaststellen dat het materiaal gelegen heeft op de grens van Duinkerke 1- en Tiel 0-kleiafzettingen. De uitslagen van een tweetal C14 datering van materiaal uit de vondstenlaag geven een ouderdom van 2205 ± 30 B.P. en 2220 ± 25 B.P. (resp. Gr N 11662 en 11680). Naast veel scherven van potten werden fragmenten gevonden van driehoekige weefgewichten, twee fragmenten van platte aardewerk platen met doorboringen, een spinsteentje, stukken van een maalsteen, een aangepunt houten paaltje, een ijzeren pennetje en veel botten. Het grootste deel van de potten had een gepolijste hals in combinatie met een ofwel gepolijste ofwel besmeten buik. Een kleiner deel had een geheel besmeten, dus ruw oppervlak. De rand van de laatste groep was steeds met vingertopindrukken versierd. Een klein deel van de potten was - meestal op de buik - versierd, voornamelijk met vingertop- en nagelindrukken en ingekaste lijnen, maar ook kamversiering en ingedrukte 'dellen' komen voor.

Opvallend is dat ca. 10 procent van de botten afkomstig is van wild (ree, edelhert, wild varken en haas). Een dergelijk hoog percentage van botten van wild is ook bij een IJzertijd nederzetting in de Bosch- en Gasthuispolder vastgesteld. In het duingebied ligt het percentage van dieren die gejaagd zijn meestal tussen de 0 en 4 procent. De huisdierbotten vertonen een voor de IJzertijd normaal beeld: rund, schaap of geit, varken, hond en paard zijn in voor die periode gewone verhoudingen aanwezig.

Bron: Van Heeringen 1983

Leidschendam (afb. 2 en 3). Van 2 juni tot en met 4 juni 1982 werd er een klein onderzoek ingesteld naar resten van de Vlaardingencultuur die bij een opgraving van een oude boerderij (17de eeuw?) door de NJBG waren aangetroffen. Het onderzoek werd ingesteld om de precieze positie van het neolithisch materiaal vast te leggen en de mogelijkheden voor een toekomstige opgraving te bekijken.

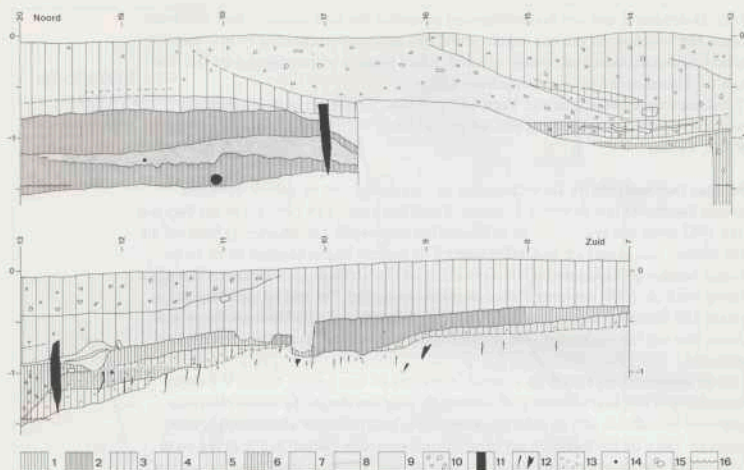

Abf. 1. Overzicht van vindplaatsen in Zuid-Holland in 1982. Tek. ROB.

Arkel	19 (VM)	p. 269	Leiden: Steneveld	4 (R, LM)	p. 281
Delft	12 (LM)	p. 269	Leiden: Stevenshofjespolder	5 (IJ)	p. 253
Dordrecht	22 (LM)	p. 271	Leidschendam	10 (N)	p. 253
Giesenburg	18 (LM)	p. 279	Midden Delfland	14 (IJ, R, LM)	p. 256
Goedereede	20 (R)	p. 260	Monster	11 (LM)	p. 281
Gouda	13 (LM)	p. 279	Oegstgeest	2 (IJ, VM, LM)	p. 281
's-Gravenhage	9 (B)	p. 253	Strijen	21 (LM)	p. 283
Katwijk	1 (R, VM/LM)	p. 261	Valkenburg	3 (R)	p. 265
Leiden: Klein Cronesteinse Polder	6 (R)	p. 265	Vlaardingen: Hoogstraat	16 (VM, LM)	p. 284
			Vlaardingen: Van Heutzpark	15 (R)	p. 268
			Voorne-Putten	17 (IJ, R, LM)	p. 258
			Zoeterwoude	7 (IJ)	p. 260
			Wassenaar: Waalsdorp	8 (B, IJ, R, LM)	p. 258

De vindplaats, nabij de Prinses Carolinalaan, is gelegen op een globaal Noord-Zuid lopende strandwal. Hier werd een kleine proefsleuf aangelegd van 13 m lang. Waargenomen kon worden dat de westzijde van de oude strandwal grenst aan een veenlaag, vermoedelijk gevormd in een depressie. De breedte van de strandwal kon niet vastgesteld worden. Het terrein wordt begrensd door bebouwing en een singel, daarnaast is het ook nog sterk verstoord door sub-recente vergravingen. Desondanks kon in een klein, deels ongestoord gedeelte gegraven worden.

De vondsten liggen op de helling van de strandwal in een iets humeuze laag onder een veenlaag. Deze veenlaag verdwijnt hoger op de strandwal. Verder naar het Noorden

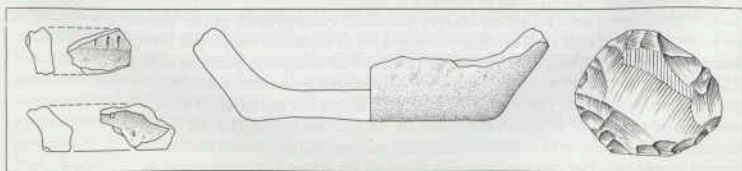
Afb. 2. Leidschendam. Profiel over strandwal en sloot. Legenda:
 1. venige klei/kleifig veen, 2. veen,
 3. humeus zand, 4. zandige klei,
 5. iets kleihoudend zand, 6. venig

zand, 7. zand, 8. zandlens (erosief),
 9. strandwal, 10. puin, 11. paal,
 12. wortels, 13. houtskool,
 14. vondst, 15. dierenholen,
 16. water. Tek. RMO.

werd een zandlens aangetroffen tussen twee veenlagen, waarin een Vlaardingen-scherf werd gevonden. Het begin van veengroei, rond 2000 v. Chr., ligt volgens Groenman et al. (1968) op een diepte van 2,80 m – NAP. Het wordt dan duidelijk dat het neolithische materiaal in secundaire positie ligt. Materiaal van een mogelijk op de strandwal gelegen nederzetting is door erosie onder en in de veenlaag terecht gekomen. De vondstlaag wordt doorsneden door een 5 m brede sloot die zeer recent is gedempt. Op de bodem van de sloot zijn oudere scherven, 17de- en 18de-eeuws. aangetroffen. De vondsthoeveelheid is zeer bescheiden. Het omvat aardewerk, botten en enkele vuursteentjes. Het aardewerk kan als VL 1b gekarakteriseerd worden door de magering die overwegend uit kwarts bestaat en het voorkomen van een bodemscherf met stand-

Afb. 3. Leidschendam. Aardewerk en vuurstenen krabber vervaardigd uit een bijlfragment. Aardewerk

schaal 1:3, vuursteen schaal 1:1.
 Tek. RMO.

voet. Daarnaast is ook een bodemfragment gevonden dat geen uitgesproken standvoet bezit. Het voorkomen van een enkele scherf met potgruisverschraling en een wand-scherf met spatelindrukjes op een stafband, lijken er op te wijzen dat ook de late fase van de Vlaardingen-cultuur vertegenwoordigd is.

Tenslotte moeten Monique van Veen en Ben Claasz Coockson hartelijk bedankt worden voor hun medewerking aan het onderzoek.

RMO, Leiden

L. B. M. Verhart

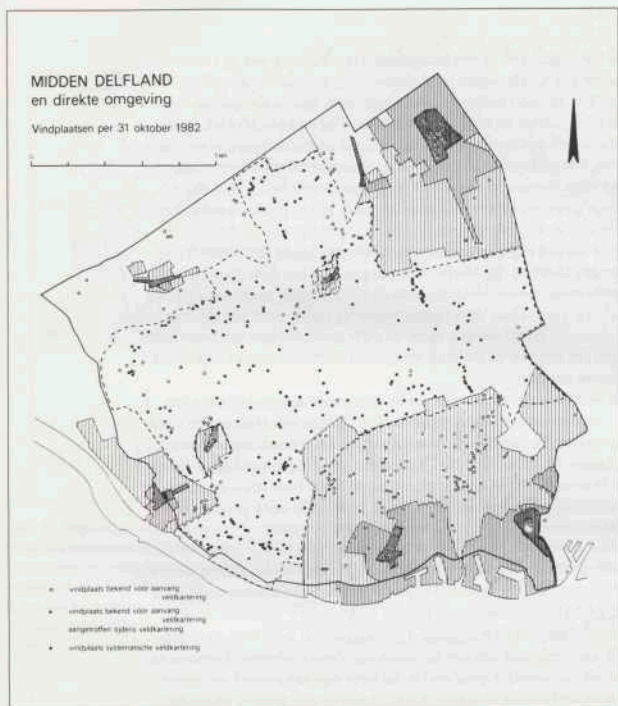
Midden Delfland (afb. 4). De archeologische verkenning van dit gebied werd met kracht voortgezet (zie de vorige kroniek). Vanaf het najaar van 1981 tot in het voorjaar van 1982 werd een systematische veldkartering uitgevoerd. Deze kartering bestond uit het aflopen van akkers en weilanden waarbij de bodem, de slootkanten en de molschopen werden geïnspecteerd op de aanwezigheid van archeologica. Bij deze veldkartering werd ca. 2000 km lopend door de polders afgelegd. Dit had tot resultaat dat in totaal 258 vindplaatsen werden opgespoord, waaronder ook vindplaatsen die al in de eerste fase van het onderzoek – de inventarisatie van bekende gegevens – waren geregistreerd.

Om de wisselwerking tussen de vroegere bewoners en hun fysisch milieu te kunnen bestuderen is een kaart vervaardigd waarop de voor een dergelijke studie relevante gegevens betreffende aan en nabij de oppervlakte voorkomende afzettingen is weergegeven. Door de vindplaatsen uit verschillende perioden daarop aan te geven en te vergelijken met de afzettingen die in die periode aan de oppervlakte lagen wordt een indruk verkregen van de samenhang tussen de bewoningssporen en de verschillende bodemkundig-landschappelijke eenheden. Daaruit komt onder andere naar voren, dat vooral in het westelijke deel van Midden Delfland, waar over de oudste vindplaatsen twee kleilagen zijn afgezet, het aantal gemiste sites uit de IJzertijd veel groter moet zijn dan in het oostelijke deel van het gebied, waar het oppervlak uit de IJzertijd niet onder sedimenten is begraven.

De in Midden Delfland aangetroffen vindplaatsen dateren uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. In de IJzertijd vormde de ontwatering van het veen een belangrijke vestigingsvoorwaarde. Bewoning uit deze periode is dan ook alleen aan de rand van het veen aangetroffen, in de directe nabijheid van geulen die het gebied ontwaterden. In het Westen van Midden Delfland, waar veen vrijwel ontbreekt, werd gewoond op de brede geulafzettingen die daar eerder waren afgezet. De mensen waren niet in staat daar te blijven wonen, toen overstromingen optraden en klei werd afgezet. De toenmalige stand van technologie en de sociale organisatie maakten het niet mogelijk om voldoende weerstand te bieden tegen dit natuurgeweld.

In de Romeinse Tijd werd in Midden Delfland vrijwel uitsluitend gewoond op de zavelige geulafzettingen. Deze relatief wat hoger gelegen sedimenten in het westelijke kleigebied boden een stevige ondergrond voor bewoning. Bovendien was de grond daar geschikt voor landbouw. Uit de nederzettingsstructuur zou kunnen worden opgemaakt dat Midden Delfland in de periferie lag van het gebied om de Romeinse provinciestad die bij Voorburg is aangetroffen. Aan de bewoning van het gebied kwam in het derde kwart van de derde eeuw een einde. Mogelijk speelde daarbij de ineenstorting van de grens van het Romeinse Rijk langs de (Oude) Rijn een rol.

In de Middeleeuwen werd het gebied opnieuw bewoond. Vanaf de oever van de Maas en vanuit het gebied rond Delft drongen kolonisten via de bestaande waterlopen het binnenland in en werd het gebied van Midden Delfland tot ontginning gebracht. In de 12de eeuw veroorzaakten overstromingen en kleiafzettingen grote problemen. De sociale organisatie in deze tijd, waarbij de territoriale macht van de Hollandse graaf een grote rol speelde, en de stand van technologie maakten het nu mogelijk het overstromde gebied opnieuw te ontginnen. Daarvoor moesten cultuurtechnische maatregelen worden getroffen; het aanleggen van dijken en het graven van waarten voor de

Afb. 4. Midden Delfland. Vindplaatsen van archeologica, stand van zaken op 31 okt. 1982. Het geïnventariseerde gebied is met een gesloten lijn aangegeven, het reconstructiegebied Midden-Delfland met een

streepjeslijn. Verticaal gearceerd is het stedelijke en het opgespoten gebied (van dicht naar ruim gespatieerd respectievelijk vóór 1855, in 1955 en in 1982). Tek. E. J. Bult.

afvoer van water. De uitbreiding van de ontginning en de daarmee gepaard gaande verlaging van het grondwaterpeil leidde tot inversie (omkering) van het reliëf van het landschap, waardoor zich nieuwe afwateringsproblemen voordeden. Aanvankelijk werden deze problemen op lokaal niveau opgelost, langzamerhand werd een meer collectieve aanpak echter noodzakelijk. Dit leidde er uiteindelijk toe dat molens werden geïntroduceerd om het overtollige water van het landbouwgebied op het boezemwater te lozen, omdat het maaiveld van het bedijkte gebied tot beneden het gemiddeld laagwaterpeil was gedaald. De overstromingen en de problemen met de waterhuishouding weerspiegelen zich in de van streek tot streek verschillende ophogingen van de woonplatforms waarop de boerderijen in Midden Delfland werden gebouwd.

Bron: Bult 1983

Oegsteest, zie p. 281.

Voorne-Putten. Bij het volgen van de werkzaamheden ten behoeve van de ruilverkaveling op Voorne-Putten kon C. Herweyer in samenwerking met leden van de AWN afd. De Nieuwe Maas en het bureau Oudheidkundig Onderzoek van de Gemeente Rotterdam een aantal vindplaatsen uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen vaststellen. Bij Abbenbroek en Zuidland werd een drietal nederzettingen uit de IJzertijd aangetroffen. De nederzettingen lagen in een veengebied en waren, nadat ze waren verlaten, met veen overgroeid geraakt. Tot de vondsten behoren met nagel-indrukken en groeven versierde scherven, botten en hout. In het profiel werden de nederzettingen gekenmerkt door mestlagen.

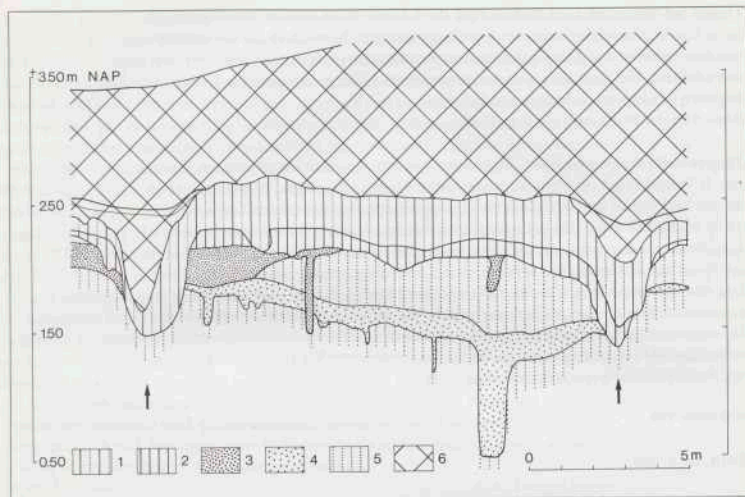
In dezelfde omgeving werden ook een drietal nederzettingen uit de Romeinse Tijd gevonden. Eén daarvan, dicht bij het Haringvliet gelegen, was ten dele door Laat Middeleeuwse overstromingen verspoeld. Evenals de beide andere nederzettingen lag ook deze woonplaats op veen. Door deze ligging waren de resten goed geconserveerd. In de uit de sloten gegraven grond werden palen en zelfs grote stukken van een vlecht-werkwand gevonden. Op één van de plekken werd naast Romeins import aardewerk ook inheems aardewerk aangetroffen.

Op enkele plaatsen werden bewoningsresten uit de 12de eeuw aangetroffen die ten gevolge van latere overstromingen waren verlaten. Ten Oosten van Hekelingen werd een nederzetting gevonden die vanaf de 12de eeuw tot ca. 1400 bewoond is geweest. Uit de 13de eeuw dateert het afval van schelpkalkovens ten Zuiden van Oudendoorn. Verder werd bij de Wolvenpolder een woonplaats uit de 13de/14de eeuw en bij de Katerwaalsedijk aardewerk van een buurschap uit de 14de/15de eeuw gevonden.
Bron: Herweyer 1982

Wassenaar: Waalsdorp (afb. 5). De archeologische verkenning van het gebied waar ten behoeve van de drinkwaterwinning spaarbekkens zijn geprojecteerd werd voortgezet. Door de AWN afd. Den Haag e.o. werd een tweetal proefsleuven gegraven. In deze sleuven werd een cultuurlaag uit de Romeinse Tijd vastgesteld. Vondsten en grondsporen wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting. Zowel inheems-Romeins als importaardewerk werd verzameld. Opvallend is dat terra sigillata vrijwel ontbreekt. De resultaten van deze verkenning maakten duidelijk dat er over grotere afstanden sleuven gegraven zouden moeten worden om te kunnen vaststellen waar archeologisch belangrijke plekken liggen en hoe de resten uit het verleden geconserveerd zijn. In overleg met het Duinwaterleidingbedrijf, het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam en de ROB werd daarom een plan de campagne voor verder onderzoek ontworpen. J. A. Waasdorp en J. van der Roest, studenten aan resp. het IPP en het Instituut voor Prehistorie te Leiden werden voor de uitvoering daarvan door het waterleidingbedrijf 'ingehuurd'. Zij zullen tevens een rapport over hun bevindingen opstellen. Doel was om door middel van sleuven en andere waarnemingen zoveel mogelijk gegevens over vroegere bewoning en exploitatie te weten te komen in het gebied van de geprojecteerd spaarbekkens.

Alle door beide onderzoekers gegraven sleuven hadden gemeen het voorkomen van een middeleeuwse cultuurlaag, waarin spit- en ploegsporen voorkwamen. Daardoor is aangetoond dat hier vóór de overstuiving van de Jonge Duinen akkerbouw werd uitgeoefend. Op verschillende plaatsen werden sloten aangetroffen die mogelijk akkerbegrenzingsvormden. In de akkerlaag gevonden Palfraath-aardewerk duidt op een datering van de overstuiving van de akkers in de 12de of 13de eeuw. Een datering van het begin van de middeleeuwse akkerbouw kon niet worden vastgesteld.

Op het gebied van de overblijfselen uit de tijd vóór de Middeleeuwen vertonen de in de sleuven vergaarde gegevens een veel gecompliceerder beeld. Er kan een drietal concentraties van vondsten worden onderscheiden. Een groep in het Zuiden van het onder-

Afb. 5. Wassenaar: Waalsdorp. Deel van een van de profielen, ongeveer loodrecht op de richting van de strandwal. In het profiel komen bijna alle bij de opgraving gevonden stratigrafische eenheden voor. Duidelijk is te zien dat de laag uit de

Late Bronstijd wordt afgesneden door die uit de Late IJzertijd/-Romeinse Tijd. Op zijn beurt is deze laag weer voor een groot deel opgenomen in de Laat Middeleeuwse lagen. Legenda: 1. bovenste laag Laat Middeleeuws akkerland,

2. onderste laag Laat Middeleeuws akkerland, 3. IJzertijd/Romeinse Tijd laag, 4. Bronstijd laag, 5. Oude Duinen, 6. Jonge Duinen. De pijlen duiden Laat Middeleeuwse sloten aan. Tek. ROB.

zachte gebied met vondsten uit de Late Bronstijd en de Late IJzertijd, een groep in het Noorden van dat gebied met vondsten uit het begin van de late IJzertijd en daartussen in een groep met voornamelijk aardewerk uit de Romeinse Tijd, afkomstig uit de door de AWN gegraven sleuven.

De drie sleuven in het zuidelijke deel van het gebied liggen alle op de plek waar een infiltratieplas is geprojecteerd. De hoeveelheid aardewerk uit de Bronstijd neemt in westelijke richting, de strandwal op, duidelijk toe. Dit is ook het geval met het aantal sporen. Verondersteld kan dan ook worden dat het centrum van de Bronstijdnederzetting ten Westen van de sleuven heeft gelegen. In de noordelijker gelegen sleuven is geen Bronstijd materiaal meer gevonden. Op grond van de verspreiding van het aardewerk uit de Late IJzertijd in dit gebied is het niet onwaarschijnlijk dat ook de bewoners uit die periode de iets hogere strandwal als vestigingsplaats hadden uitgezocht. In dat geval zijn de sporen van deze nederzetting waarschijnlijk uitgewist door de activiteiten van de middeleeuwse boeren.

In de sleuven in en bij de meest noordelijk gelegen infiltratieplas in ontwerp werd een grote hoeveelheid aardewerk uit de Late IJzertijd gevonden. Dit aardewerk is duidelijk ouder dan het Late IJzertijd aardewerk uit de sleuven in het zuidelijke deel van het gebied. De aangetroffen grondsporen zijn gering in aantal, een met klei gevuld kuiltje en enkele mogelijke afvalkuilen. Zij geven geen indicatie over de plaats waar de bewoning heeft plaatsgevonden.

Tijdens het onderzoek werd de door Prof. dr. J. L. van Soest voor de Wereldoorlog II op de Waalsdorpervlakte verzamelde collectie vondsten herontdekt. De documentatie van deze collectie was zodanig dat een verspreidingskaart kon worden getekend van zijn vondsten. Het door hem verzamelde aardewerk blijkt goed overeen te komen met de boven beschreven onderzoeksresultaten.

Bron: Van der Roest en Waasdorp 1983

Zoeterwoude: Weipoortse Vliet. Bij afkleien van een perceel grasland juist ten Westen van de Weipoortse Vliet werd aardewerk uit de IJzertijd gevonden. Behalve een tweetal met kwartsgruis gemagerde scherven uit de Vroege IJzertijd dateert het materiaal uit de Midden IJzertijd. Op het aardewerk komt met een kam en met vingertoppen aangebrachte versiering voor. De scherven werden aangetroffen in ongeveer de bovenste 30 cm aan de top van een vette grijze met hout doorspekte kleilaag (Tiel 0). Deze laag was afgedekt door een bruine kleilaag (Duinkerke 1). Bij het afkleien werd de bovenste kleilaag en plaatselijk de top van de onderliggende (Tiel 0) klei afgegraven. De vindplaats ligt op afzettingen van een zijtak van de Rijn die zich sterk in het achterliggende veengebied vertakte. De huidige Weipoortse Vliet (vroeger waarschijnlijk Zwiet geheten) is een relict van deze zijtak.

Romeinse tijd

Delft, zie p. 269.

Goedereede. In 1982/1983 is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort) ten Noorden van het stadje Goedereede, in het ruilverkavelingsgebied De Stelle, een noodopgraving verricht op de plaats van belangrijke overblijfselen van een Romeinse nederzetting uit de 1ste - 3de eeuw na Chr. Financiële steun werd hiervoor gegeven van de Provincie Zuid-Holland en de Landinrichtingsdienst. In feite betrof het een aanvullend onderzoek op een bij een eerdere ruilverkaveling in 1958/1959 gedane opgraving, die destijds om financiële redenen moest worden afgebroken. De in de jaren vijftig opgegraven nederzettingssporen wezen op een niet-inheemse, althans sterk geromaniseerde bewoning die gevestigd was langs de oevers van een brede, beschoeide vaargeul of kreek. De gedachten gaan uit naar een handelsnederzetting in de omgeving van een Romeinse versterking. Zo is bekend dat enige kilometers ten Noorden van het opgravingsterrein, onder de duinen of in zee verdwenen, de 'Oude Wereld' heeft gelegen. Hierover wordt reeds in 1618 verhaald dat er overblijfselen van huizen en straten te voorschijn zijn gekomen die op de bezoekers de indruk maakten te behoren tot een voormalige stad. Ter plaatse werd 'een menigte aan Romeinse oudheden gevonden'. Mogelijk betrof het hier resten van een militair steunpunt (castellum?) uit de Romeinse tijd.

Het hernieuwde onderzoek naar de Romeinse nederzetting bij de stad Goedereede (in de Oude Oostdijkpolder) vond plaats in september-november 1982 en maart-april 1983. De verhuizing van het melkveebedrijf van de heer Troost (in het kader van de ruilverkaveling De Stelle), waarbij een nieuwe boerderij zou worden gebouwd aan de rand van het beschermde archeologische monument, maakte het gewenst opgravingen te verrichten in een strook grond van 50 m breed (ca. 100 m lang) evenwijdig aan de te bouwen bedrijfsranden. Op deze strook waren een woonhuis, enkele toegangswegen en een erfbeplanting gepland. De diepe worteling van de toekomstige bomen en de aanleg van wegen en een nieuw drainstelsel zouden de ondergrond niet alleen beschadigen, maar ook moeilijker toegankelijk maken voor eventueel aanvullend oudheidkundig onderzoek.

In de in 1982/1983 onderzochte 50 m brede strook bevonden zich verscheidene opgravingsputten uit 1958/1959. Belangrijke gedeelten in het totaalplan van de

Romeinse nederzetting (o.a. plattegronden van enige woningen) waren echter tot 1982 oningevuld gebleven, hetgeen een storend, incompleet beeld gaf.

In 1958/1959 moest in het kader van een werkverschaffingsobject hoofdzakelijk met handkracht worden gewerkt. De breedte van de opgravingsputten bedroeg gewoonlijk dan ook niet meer dan 5 m. Er werd destijds vooral ook aandacht besteed aan de verticale opbouw van de nederzetting in samenhang met de bodemgesteldheid in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Gebruikmakend van de vroeger opgedane kennis werd in 1982/1983 veel grootschaliger gewerkt met een dagelijks op het terrein aanwezige hydraulische kraan; de afwerking gebeurde met handkracht. Vrijwel de gehele 50 m brede strook is met putten van ca. 20 x 30 m systematisch opgerold, inclusief de oude opgravingsputten. Het voordeel hiervan was dat betere aansluiting werd verkregen op de in 1958/1959 opgegraven en ingetekende standsporen. Bovendien waren de oude hoofdmeetpunten in de loop der jaren verloren gegaan.

Nieuwe gezichtspunten heeft het tweede onderzoek niet opgeleverd, hetgeen ook niet te verwachten was. Het doel, de grote gaten in de opgravingsplattegrond op te vullen, is bereikt. Ofschoon de nieuwe gegevens nog niet zijn uitgewerkt en gecombineerd met de oude overzichten, menen we te mogen stellen dat het aanvullende onderzoek, ondanks de vaak meest miserabele weersomstandigheden, goed geslaagd is. Het buiten de 50 meterstrook vallende, grotendeels niet opgegraven deel van de Romeinse nederzetting (met vaargeul) blijft als archeologisch uiterst waardevol monument en studie-object gehandhaafd. Het ligt in onze bedoeling de definitieve publikatie over de opgraving bij Goedereede in 1984 afgerond te hebben.

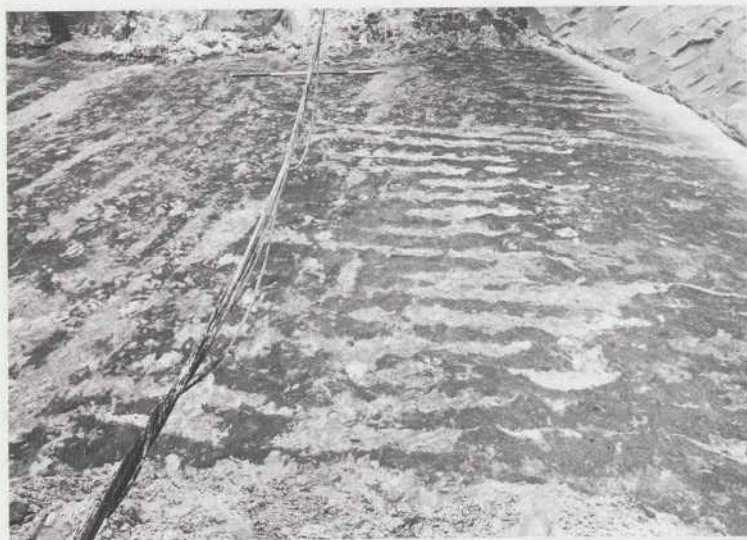
ROB, Amersfoort

J. A. Trimpe Burger

Katwijk (afb. 6 en 7). De aanleiding tot het IPP-onderzoek in de bouwput voor de uitwateringssluuis in 1982, vormde de vondstmelding door de Leidse geoloog A. W. Janssen (Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie) in het najaar van 1981. Op zoek naar schelpen in de wand van de bouwput, was zijn aandacht getrokken door een hoeveelheid Romeinse scherven en dakpannen in één bepaald niveau. Na reiniging bleken twee dakpanfragmenten voorzien te zijn van stempels van het 30ste legioen, de scherven dateren uit de tweede helft van de 2de en de 3de eeuw na Chr. Gezien de nabijheid van de zee, werd al snel verband gelegd met het Romeinse castellum bij de monding van de Rijn, dat bekend staat als de 'Brittenburg' (zie Dijkstra en Ketelaar 1965). Deze sterk tot de verbeelding sprekende fortificatie is in de loop van de 16de t/m 18de eeuw door het afslaan van de kust onder de duinen te voorschijn gekomen en tenslotte in zee verdwenen.

Na een oriënterend bezoek aan de sluisput op 4 maart, werd in overleg met de provinciaal archeoloog, Drs. D. P. Hallewas, op 22 maart 1982 een eerste verkenning gestart. In april is de situatie verder verkend en werd het noordelijk talud van de sluisput (waarin de eerste vondsten waren gedaan) ter hoogte van het Romeinse lagenpakket, dat onder het zand van de Jonge Duinen lag, geheel schoon gemaakt en in tekening gebracht over een lengte van meer dan 100 meter. Daarbij kon worden vastgesteld dat er over een grote afstand kuilen, palissaden en andere bewoningsresten uit de Romeinse tijd voorkwamen. Bovendien rees het vermoeden dat er plaatselijk wel eens kon zijn geploegd. De sporen tekenden zich het duidelijkste af in het westelijk deel van het sluisputtalud.

In uitvoerig overleg met vertegenwoordigers van de opdrachtgever van de bouw van de uitwateringssluuis, het Hoogheemraadschap Rijnland, te weten de heren P. S. Anes en P. J. Smit, en van de aannemingsmij. B. M. van Noordenne, te weten de heren B. M. van Noordenne en M. Makkink, bleek het mogelijk te zijn om op aangepaste schaal onderzoek te verrichten zonder dat daarbij de bouwwerkzaamheden aan de sluis zouden worden vertraagd. Een voorbeeld van samenwerking dat navolging verdient! Dankzij een ruime subsidie van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland konden de

Alb. 6. Katwijk. Werkput V met duidelijke aftekening van ploegsporen, ingewaaid met zand, aan de basis van de Jonge Duinen. Foto IPP.

plannen worden gerealiseerd. Eens te meer verheugend omdat immers slechts zelden in het gebied van de Nederlandse (kust)duinen de gelegenheid wordt geboden tot het verrichten van een oudheidkundig bodemonderzoek op deze schaal.

Bij leiding en dagelijkse verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het onderzoek waren betrokken: P. Bitter, Prof. dr. J. H. F. Bloemers, H. N. Donker, A. M. Numan, H. C. van Ramshorst, A. Waasdorp en Drs. M. D. de Weerd. Gedurende de gehele campagne kon ten volle profijt worden getrokken van de wijzigingen in het werkschema van de bouw van de sluis, waardoor het onderzoek zich onverwacht in enkele middelgrote werkputten ruim kon ontplooiën; de stratigrafie bleek soms verrassend gecompliceerd.

De resultaten van deze gezamenlijke inspanningen (4 juni-6 augustus, 15-16 september, 6-29 oktober en 15 november-16 december 1982) kunnen als volgt worden samengevat. Het woonniveau ligt in de Romeinse tijd op een hoogte van ca. 0,0 m NAP op een tamelijk geaccidenteerd terrein, waarschijnlijk een zandplaat. De vondsten dateren de bewoning uitsluitend in de jaren 160-240 na Chr. Gebouwsproten zijn niet aangetroffen; wél afvalkuilen, een waterput, enkele greppels en houten palissaden. Voorzover hierbij sprake is van een richting, is deze Noordoost-Zuidwest of haaks daarop. Deze oriëntering lijkt samen te hangen met het verloop van de Rijnmond in de Romeinse tijd.

De waterput hoort thuis in een van de oudste bewoningsfasen. Hij is opgebouwd uit overlans gehalveerde elzestammetjes met een doorsnee van 10-15 cm. Uit de water-

Afb. 7. Katwijk. Zijaanzicht van uit gekloofde elzestammetjes opgebouwde waterput in werkput V, uit het begin van de periode 160-240 na Chr. Foto A. Waasdorp.

put zelf kwam o.a. een dikke leren schoenzool te voorschijn. Een waterput wijst op werkelijke bewoning in de nabijheid; het is daarom merkwaardiger dat nergens huisplattegronden zijn gevonden. Wel was in het westelijk deel van de bouwput het cultuurniveau uit de Romeinse tijd rijkelijk doorspekt met kleine brokjes tufsteen: een materiaal dat de Romeinen in grote formaten gewoonlijk als bouwsteen gebruikten. Romeinse steenbouw kan dan ook niet erg ver verwijderd zijn geweest. In de zone waar werd opgegraven zijn ook aanwijzingen gevonden dat het Romeinse niveau door de invloed van water is aangetast en verplaatst, zonder evenwel overal volledig te zijn verspoeld.

Uit de vulling van de greppels is af te leiden dat ten tijde van de bewoning de invloed van de zee of van de riviermonding toenam. In de doorgaans zandige greppelopvullingen komen kleilensjes voor. Het gaat waarschijnlijk om de eerste symptomen van een versterkte invloed van de zee, omdat het maaiveld hier ten tijde van de Romeinse bewoning laag lag en omdat de zee omstreeks 200 na Chr. ten hoogste één kilometer meer naar het Westen lag.

De waarnemingen te Katwijk onderbouwen enkele al eerder gedane waarnemingen en uitgesproken vermoedens over de geleidelijke vernatting van het milieu in West-Nederland in de tweede helft van de tweede eeuw na Chr. Deze vernatting leidde hier tot het opgeven of inkrimpen van de Romeinse bewoning; daarna werd het gehele terrein afgedekt door een kleidek, in samenhang met de Post Romeinse Duinkerke II-transgressiefase.

Het vondstmateriaal bestaat, wat de 'potterie' betreft, uitsluitend uit terra sigillata en 'gewoon' Romeins draaischijfwaardewerk, en verder uit allerhande ander nederzettingsafval, w.o. een zilveren munt van Commodus (190/191 na Chr.). Op de dakpanfragmenten zijn meer dan 40 stempels gevonden, zoals gebruikelijk grotendeels van het leger van Neder-Germanië; het op één na grootste aandeel wordt gevormd door stempels van de vloot van Germanië: een opmerkelijk feit. De vondsten kunnen goed passen in een militaire context, waarbij men kan speculeren of de vloot al dan niet was gestationeerd aan de Rijnmond.

De vondsten, in combinatie met de oriëntering van de grondsporen, parallel of haaks op de loop van de Rijn in de Romeinse tijd, maken aannemelijk dat de bewoning behoort tot het kampdorp (*vicus*) rondom het verdronken fort (*castrum*) 'Brittenburg'. Dit kampdorp strekte zich uit van de Brittenburg, langs de zg. *limes*-weg op de zuidelijke oever van de (Oude) Rijn, naar het Zuidoosten richting Valkenburg Z.H.

Bij de opgraving zijn vermoedelijk de meest oostelijke uitlopers van de vicus aangesneden, die zich in de loop van zijn bestaan had uitgebreid tot de laagst gelegen delen van het nederzettingsareaal.

Tot de problemen die het archeologisch onderzoek op deze meest westelijke plek van Romeins Katwijk wellicht nader tot een oplossing zou kunnen brengen, behoren:

- Het probleem van de Laat-Romeinse (4de eeuwse) datering van de Brittenburg die dan op het continent het meest noordelijke bastion zou zijn van de Litus Saxonicum, een kustverdediging aan weerszijden van het Kanaal en de zuidelijke Noordzee. In de Midden- en Laat-Romeinse tijd zou de Brittenburg als graan-depot hebben gefunctioneerd in de doorvoer van graan uit Oost Engeland naar de garnizoenen aan de Rijn. In het kampdorp bij de Brittenburg zou op z'n minst enig herkenbaar 4de eeuws importmateriaal tevoorschijn gekomen moeten zijn. Ondanks wishfull thinking ontbreekt dergelijk materiaal totaal.

- Het probleem van een eventuele continuïteit van bewoning van de Romeinse Tijd tot in de Vroege Middeleeuwen die hier tot dusverre archeologisch nog niet kon worden aangetoond. Dit probleem kan mogelijk worden opgelost in gebieden die nog niet sterk zijn verstoord, zoals de duinen. Wat dat laatste betreft kreeg het onderzoek een interessante dimensie door de aanwezigheid van een uitgestrekt akkercomplex met ploegsporen. De akker is aangelegd op duinzand te rekenen tot de Oude Duinen III, dat was gevormd op het Duinkerke II-kleidek. Dit zand ligt onder de Jonge Duinen. De akkerlaag kan dus dateren uit de periode tussen de 8ste en de 12de eeuw na Chr. (vgl. Jelgersma et al. 1971). Lang niet overal in het onderzochte gedeelte van de sluisput was deze Oude Duinen III-laag nog intact bewaard, omdat deze laag doorgaans was opgenomen in de middeleeuwse akkerlaag. Op sommige punten moet het Oude Duinen III-zand afgedekt zijn geweest door een vrij sterk ontwikkeld vegetatiedek. De akkers zijn geploegd met een keerploeg; in het oostelijk deel van het terrein eerst in Noord-Zuid richting, daarna in Oost-West richting. Verder naar het Westen komen nog enkele ploegsporen voor met een wat afwijkende oriëntatie. In dit deel van de sluisput is ook een Noord-Zuid gerichte, ruim 5 m brede, wal waargenomen die voorzien kan zijn geweest van een houten vlechtwandbeschoeiing. Deze wal werd aan de oostzijde begeleid door een ca. 1,5 m brede, enkele decimeters diepe greppel. Over een lengte van 8 m was de wal onderbroken: een doorgang. De wal kan tot de eerste aanleg van het akkerland hebben behoord, omdat de oriëntatie dezelfde is als die van de oudste ploegsporen. De jongere Oost-West lopende ploegsporen lopen door tot in de bovenzijde van de sloot(kant). Er zijn aanwijzingen dat de ploeg daar is opgetild en gekeerd. Ter hoogte van de onderbreking in de wal lopen de ploegsporen wat verder door dan elders.

Nabij het oostelijk talud van de sluisput is midden in de akker een Oost-West gerichte 6 m lange wal(basis) gevonden van ca. 1 m lange kleiige zoden. De betekenis hiervan is niet duidelijk. Het zou een restant van een zodenwand van een huis kunnen zijn geweest, maar verdere bewijzen konden hiervoor niet worden verkregen. Over de akker en de zodenwal heen liep een houten palissade van Zuidwest naar Noordoost. De vulling van de vierkante paalgaatjes bestond bovenin uit schoon geel zand, dat na het verrotten van de paaltjes vanuit het later overwaaiende Jonge Duinzand in de paalgaten was gezakt.

Eén van de op stratigrafische gronden jongste archeologische fenomenen op deze akkers zijn de duizenden indrukken van koeiepoten, die waren opgevuld met hetzelfde schone gele zand. In aanmerking nemend dat ook de jongste ploegsporen grotendeels waren gevuld met dit schone zand, blijkt onmiskenbaar dat de akkers met duinzand overstoven raakten.

Op dit niveau - op enkele decimeters boven NAP - hebben zich de Jonge Duinen ontwikkeld tot een hoogte die thans varieert van 11 tot 14 m. Op doorgaans 30 cm boven de akkerlaag is over het hele terrein nog een dun, maar duidelijk zichtbaar,

klein bandje waargenomen. Samen met andere dunne vegetatiebandjes geeft dit aan dat het vormingsproces van de Jonge Duinen zich in fasen heeft voltrokken en dus momenten van stilstand kende. Door dit proces moet ook de - nabije - Rijnmond met duinzand opgevuld zijn geraakt. De gedetailleerde stratigrafische successie en de bewaarde houtresten zullen t.z.t. belangrijke gegevens kunnen opleveren voor de (C 14-) datering van dit proces.

Het relatief beperkte oudheidkundig bodemonderzoek te Katwijk in 1982 blijkt een schat aan informatie te hebben opgeleverd dat, als volgt kan worden samengevat:

1. De rand van een Romeinse nederzetting die zich vermoedelijk langs de Romeinse heerbaan op de zuidelijke oever van de Rijn uitstrekte en die zeer wel kan worden opgevat als het kampdorp bij het verdrinken castellum de Brittenburg kon worden gelokaliseerd. De vondsten dateren uit de jaren 160-240 na Chr. Eerder en later materiaal ontbreekt.
2. Een nauwkeurige datering kon worden verkregen van de eerste symptomen van de Duinkerke II - transgressie (omstreeks 200 na Chr.).
3. Er werd een uitgebreid akkersysteem aangetroffen, waarvan met behulp van de radio-koolstof (C14) methode een goede datering zal kunnen worden verkregen: naar verwachting in de periode van de 8ste tot de 12de eeuw na Chr.
4. Samenhangend met 3) zal een goede datering verkregen kunnen worden voor de vorming van de Oude Duinen III en voor het begin van de vorming van de Jonge Duinen en daarmee ook voor het moment waarop de Rijnmond door de Jonge Duinen (gedeeltelijk) werd afgesloten.

IPP, Amsterdam

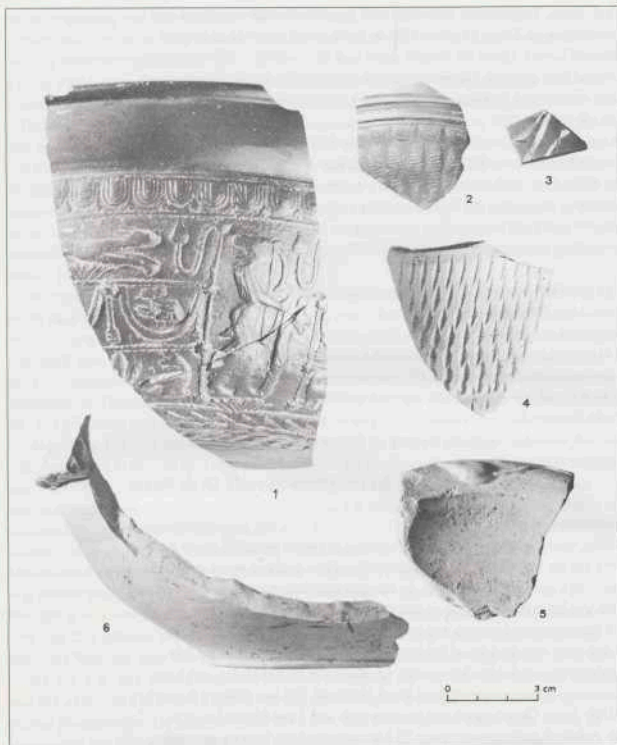
J. H. F. Bloemers en M. D. de Weerd

Leiden: Klein Cronesteinse of Knotterpolder Bij de inrichting van het polderpark Cronestein ten Zuiden van de stad werden op een aantal plaatsen namelijk grote hoeveelheden aardewerk uit de Romeinse Tijd aangetroffen. De vondsten werden gedaan door Mevr. H. Suurmond-van Leeuwen en Ir. L. Barendregt (Suurmond-van Leeuwen 1983). Op de meeste vindplaatsen domineert het Romeinse import aardewerk; op één plek is het inheems Romeinse aardewerk ver in de meerderheid. De Romeinse importen dateren uit het eind van de 1ste of het begin van de 2de eeuw tot in de 3de eeuw, zij werden gedetermineerd door Mevr. drs. M. Brouwer in het kader van haar onderzoek naar Romeins import aardewerk in Zuid-Holland. Op een imbrex komt het stempel [E]XGERINF voor. Op alle plekken werden ook wat Laat Middeleeuwse scherven, soms ook enkele Karolingische en zelfs Merovingische scherven gevonden. De vondsten lagen op klei die afgezet is tijdens de laatste pré-romeinse transgressiefase en waren bedekt met een 10-40 cm dikke Laat Middeleeuwse kleilaag. De vindplaatsen liggen ongeveer een kilometer ten Zuidwesten van het castellum Roomburg in het overgangsgebied van de geulafzettingen van de Oude Rijn en de dekafzettingen daarnaast.

Leiden: Steneveld, zie p. 281.

Midden Delfland, zie p. 256.

Valkenburg (afb. 8). Op 11 aug. 1980 gaf het toenmalige Ministerie van CRM een beschikking uit waarbij het Gemeentebestuur van Valkenburg toestemming werd verleend tot de bouw van een sportzaal ter plaatse van de voormalige kleuterschool, alsmede op het westelijk deel van het aangrenzende perceel Hoofdstraat 4, in de dorpskern van Valkenburg. Hieraan werd echter wel de voorwaarde verbonden dat de bescherming van het archeologisch monument in de ondergrond centraal diende te staan. Reden waarom de ondergrond niet meer dan tot een diepte van 50 à 60 cm onder het 'maaiveld' mocht worden geroerd. Hiermee was een einde gekomen aan een

Afh. 8. Valkenburg. Romeins
importaardewerk, beschreven in de
tekst. Foto IPP.

juridisch steekspel tussen het Rijk (als uitvoerder van de monumentenwet) en de Gemeente (pogend onthefing te verkrijgen van het op grond van deze wet bepaalde ten aanzien van het bovengenoemde terrein, teneinde de beoogde sportzaal te kunnen bouwen). De Raad van State aan wie de kwestie te langens leste was voorgelegd, kon derhalve zijn arbitrerende rol staken. Vertegenwoordigers van de ROB te Amersfoort en van het IPP te Amsterdam hebben een belangrijk aandeel gehad in het bereikte compromis.

Aangezien het desondanks niet uitgesloten kon worden dat bij de bouwwerkzaamheden voor de sportzaal toch nog wetenschappelijk belangrijke gegevens verloren zouden gaan, is besloten tot een archeologische begeleiding van deze werkzaamheden door medewerkers van het IPP. In de praktijk kwam het erop neer dat onderzoek werd verricht in de geplande funderingssleuven, poeren en kruipruimte tot een diepte van

1,10 m + NAP en in het tussen de sleuven gelegen deel van de bouwput tot het niveau 1,70 m + NAP. Het Ministerie was bereid de kosten van het archeologisch onderzoek voor zijn rekening te nemen. Afgezien van een verkennende fase in het westelijk gedeelte van het perceel Hoofdstraat 4 tijdens de voorafgaande 17de opgravingscampagne in 1980 (zie *Holland* 13, 1981, 266-268) kan als datum van aanvang van de 18de campagne worden beschouwd 14 sept. 1981. Reeds na drie dagen – toen het terreingedeelte, dat in aanmerking kwam voor archeologisch onderzoek op het niveau van 1,70 m + NAP was gebracht – diende de campagne te worden onderbroken, aangezien de verwachte toestemming van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland tot de bouw van de sportzaal nog niet was verkregen. Deze toestemming kwam eerst af op 15 dec. 1981. De weersomstandigheden waren er debet aan dat met de aanvang van de bouwwerkzaamheden – dus ook met de voortzetting van het archeologisch onderzoek – gewacht moest worden tot 2 maart 1982. De 18de campagne kon daarna zonder onderbreking worden voortgezet en werd beëindigd op 19 maart 1982.

De resultaten van het onderzoek kunnen als volgt worden samengevat:

1. De grondsporen.

Slechts twee grondsporen tekenden zich af, die inpasbaar waren in één der plattegronden van de opeenvolgende castella in de dorpsheuvel. Beide zijn aangetroffen in de tot ca. 1,15 m + NAP verdiepte westelijke funderingsleuf. Beide waren West-Oost lopende puinsporen van ca. 1 m dik, die elk over een afstand van ca. 3 m waren te vervolgen. De zuidelijke is hoogstwaarschijnlijk een deel van het heden nog niet ontgraven oostelijk gedeelte van de zuidwand van gebouw 7 van periode 6. De noordelijke is hoogstwaarschijnlijk een deel van het eveneens nog niet ontgraven deel van de West-Oost lopende middenwand van gebouw 6 van periode 6.

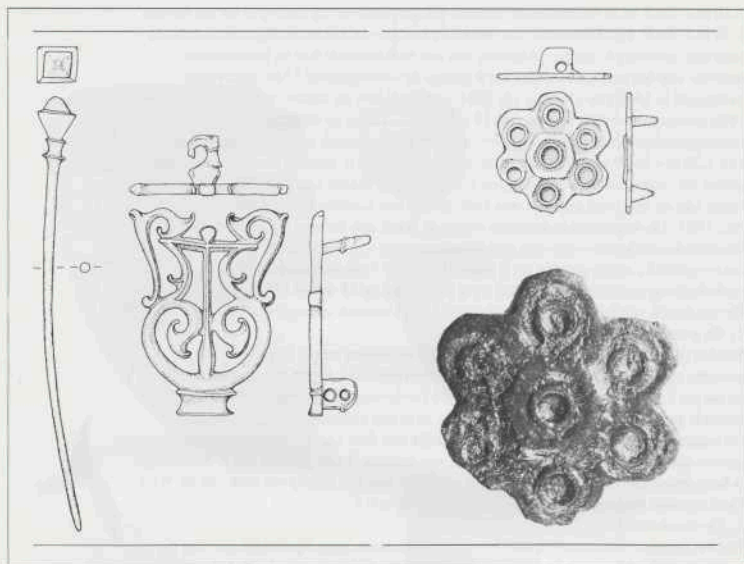
2. De vondsten.

Het verzamelen van vondsten kon om drieërlei redenen geen hoofddoel zijn van dit archeologisch onderzoek. In de eerste plaats, omdat de bescherming van het archeologisch monument in de ondergrond centraal stond. In de tweede plaats, omdat de tijdsdruk zulks niet toestond, daar – mede ter beperking van de kosten – het archeologisch onderzoek was gekoppeld aan de bouwwerkzaamheden van de sportzaal. In de derde plaats, omdat – zoals verwacht werd – vrijwel alle vondsten afkomstig waren uit verstoorde grond. Derhalve volgt hieronder slechts een overzicht van de meest opvallende vondsten, die bij een voorlopige determinatie de aandacht hebben getrokken.

Uit vondstnummer 1982-1 (losse vondsten, verzameld op het dorpsplein, bij de aanleg van een waterleidingput): Terra sigillata, bodemfragment van type Drag. 18, Zuid-Gallië, Claudius/Nero, met stempel OFVITA; Terra sigillata, bodemfragment van bord, Zuid-Gallië, Claudius/Nero, met stempel JITALI; Terra sigillata 2 aaneenpassende rand/wandfragmenten van type Drag. 37, Zuid-Gallië, Flavisch (zie afb. 8-1); Terra sigillata, wandfragment van type Déch, 67, Zuid-Gallië, Flavisch (zie afb. 8-2); Geverfd aardewerk, wandfragment, techniek c, met witte verfstrepen (zie afb. 9-3); Gladwandig wit aardewerk, wandfragment van type Stuart 128 (zie afb. 8-4); Gladwandig wit aardewerk, wandfragment van kruik/amfoor met graffiti JRII. Uit vondstnummer 1982-4 (monster van sterk verweerde plank, in situ, op 0,40-0,45 m + NAP): Bronzen munt, niet te determineren aangezien slechts de corrosiekorst aanwezig is en het muntlichaam derhalve is verdwenen (mededeling P. Vons).

Uit vondstnummer 1982-15 (afkomstig uit het eerder genoemde noordelijke spoor van beide West-Oost lopende puinsporen): Vensterglasfragment (determinatie S.M.E. van Lith).

Uit vondstnummer 1982-16 (afkomstig uit eerder genoemd zuidelijk spoor van beide West-Oost lopende puinsporen): Glas, 2 aaneenpassende wandfragmenten van vaatwerk (determinatie S.M.E. van Lith); Gebronsd aardewerk, randfragment, gelijkend op terra sigillata type Drag. 36, met barbotine-versiering in de vorm van gesteeld(e)

Afb. 9. Vlaardingen: Van Heutzpark. Bronzen speld met vierkante geprofileerde kop, aan het uiteinde versierd met een piramidiaal

gevormd stukje glas en een open-gewerkte fibula in de vorm van een vaas. Beide uit de Romeinse Tijd. Tek. ROB.

Afb. 10. Arkel. Karolingische schijfvormige fibula. Tek. ROB.

blaadje(s) op de uitstaande rand (zie afb. 8-5); Gebronsd aardewerk, wand/bodem-fragment van type Stuart 302 (zie afb. 8-6).

IPP, Amsterdam

B. L. van Beek

Voorne-Putten, zie p. 258.

Wassenaar, zie p. 258.

Vlaardingen: van Heutzpark (afb. 9). In het voorjaar werden de vijvers in het Van Heutzpark drooggelegd en machinaal uitgediept. Daarbij werden door de AWN afdeling Helinium op een tweetal plaatsen vondsten gedaan. In de langgerekte vijver ten Zuiden van de grote vijvers werden veel scherven van Romeins import aardewerk, een speld, een op de Keltische vormtotaal geïnspireerde fibula, botten, stukken van dakpannen, brokken tufsteen, grint en enig inheems Romeins aardewerk aangetroffen. Dit materiaal lag in verspoelde toestand in de vulling van een geul, waarin o.a. ook een boomstam en verspoelde brokken veen voorkwamen. De resten van een aangepunte, rechtopstaande paal bevonden zich echter in situ. Ongeveer honderd meter noordelijker, in de westelijke grote vijver werden dergelijke vondsten gedaan. Ook hier betreft het waarschijnlijk verspoelde vondsten. Hoewel er

ook palen in situ voorkwamen. Aangenomen mag worden dat deze in situ staande aangepunte palen uit de Romeinse Tijd dateren. In het talud van de vijver is waargenomen dat daar scherven voorkomen op ca. 70 cm diepte onder een kleilaag. De in de vijver gevonden scherven lagen veel dieper.

Het gevonden kan op twee manieren worden verklaard. In het gebied rond Vlaardingen komen vele restgeulen uit de Duinkerke 0-transgressiefase voor die in de Duinkerke 1-transgressiefase (de laatste pré-Romeinse transgressie) opnieuw actief werden. Het is mogelijk dat in de Romeinse Tijd nog enkele van deze geulen actief waren. De bewoning uit de Romeinse Tijd heeft zich dan aan de oever van een dergelijke geul afgespeeld. De aangepunte palen vormen dan restanten van constructies in de geul, bv. stijgers. Uit een in de 2de eeuw gedateerde kleilaag in de West-Abtspolder blijkt dat deze geulen inderdaad tot in de Romeinse Tijd actief kunnen zijn geweest. Een andere verklaring is dat er tijdens de 11de/12de eeuwse overstromingen een geul ontstond die door een nederzetting uit de Romeinse tijd sneed, waardoor veel materiaal verspoeld werd. De palen moeten dan resten zijn van bouwwerken op het land.

Middeleeuwen

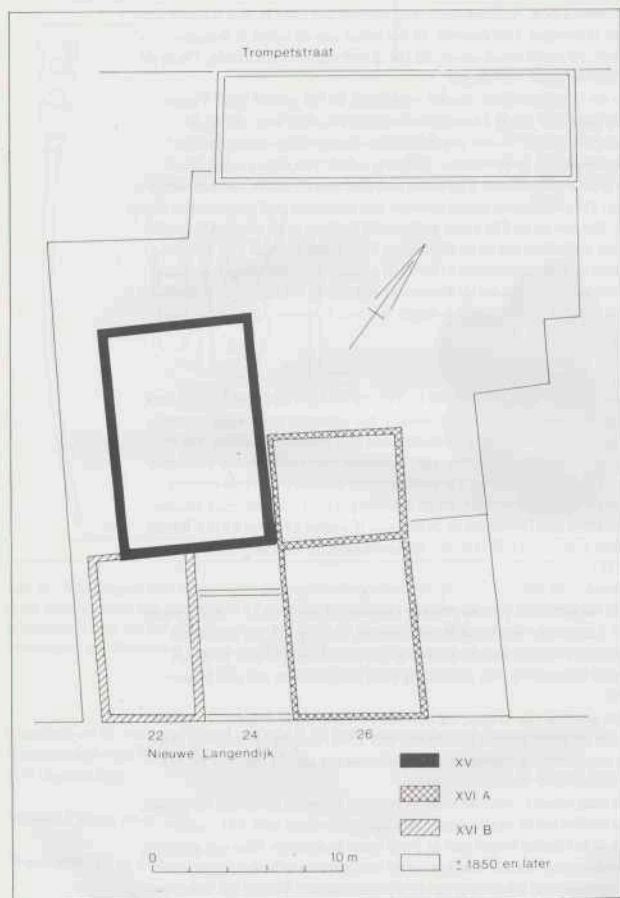
Arkel (afb. 10). Door de heer J. B. N. Kuyper te Tilburg werd in de buurt van de kerk te Arkel een bronzen schijf-fibula gevonden. Binnen het afgerond zeshoekige centrale deel van de fibula ligt een verdiepte cirkel waarbinnen een ronde verdieping. Op de zijden van de zeshoek sluiten ronde lobben aan, eveneens voorzien van een verdiepte cirkel en een centrale ronde verdieping. De verdiepingen binnen de cirkels hebben mogelijk vroeger email bevat. Dergelijke uit de Karolingische Tijd daterende fibulae zijn onder andere bekend van Domburg en Schouwen (Capelle 1976 en 1978). Reeds eerder werden in deze omgeving scherven uit de Karolingische Tijd gevonden (zie *Holland* 9, 1977, 258).

Delft (afb. 11 en 12). In juli 1982 zijn de panden Nieuwe Langendijk 22 t/m 26, eigendom van de Delftse Katholieke Stichting Bejaardenzorg, gesloopt i.v.m. inmiddels gerealiseerde nieuwbouwplannen van de Stichting. De aanwezigheid van mogelijk historisch interessante bebouwing was aanleiding voor het instellen van een bouw-historisch onderzoek.

Spoedig bleek dat de panden van origine uit de 15de en 16de eeuw dateerden, - voor een deel dus van vóór de grote Delftse stadsbrand van 1536, waarbij de stad 'op driehonderd huizen na ongelukkig is verbrand'. Het onderzochte gebied behoort bij het gedeelte van Delft dat in 1355 stadsrechten kreeg.

De oudste geroerde laag bevatte, vermoedelijk verspoeld, inheems Romeins materiaal. Direct op deze laag troffen we de eerste middeleeuwse cultuurlaag aan. Het oudste materiaal daaruit is in het eerste kwart van de 14de eeuw te dateren. Van een gedeelte van het door ons onderzochte terrein was het eerste middeleeuwse bewoningsniveau bezaaid met schervenmateriaal afkomstig van een pottenbakker. Vanuit dit 'scherven-niveau' waren kuilen gegraven die volgestort zijn met misbaksels en ander ovenafvalmateriaal. Resten van een pottenbakkersoven zijn op het terrein niet aangetroffen, maar het afvalmateriaal strekt zich uit over de grenzen van het onderzochte gebied, bovendien is in latere tijden de bodem enorm verstoord. Daardoor is het in principe mogelijk dat resten van de oven zijn vergraven. Het aardewerkafval is voorlopig gedateerd op het tweede en/of derde kwart van de 14de eeuw. Het laat zich als volgt kort omschrijven: rood en grijs gedraaid aardewerk, waarbij het rode sterk overheerst. De belangrijkste groepen zijn: kannen, in een enorme diversiteit, en potten met een oor op drie uitgeknepen teentjes.

Van midden 14de tot midden 15de eeuw is het terrein, mede door het graven van greppels en kuilen, die weer met afval werden volgestort, geleidelijk ca. één meter op-

Afb. 11. Delft, Ligging en datering van de aan de Nieuwe Langen Dijk gelegen onderzochte gebouwen. Tek. TH Delft/ROB.

gehoogd. Zo ontstond een patroon van tientallen door elkaar gegraven kuilen, waarvan de diepe exemplaren ook gedeeltelijk de ovenafvalkuilen verstoorden. Opmerkelijk is dat deze activiteiten zich vooral in het midden van de zone tussen de Nieuwe Langendijk en de Trompetstraat afspeelden. Vermoedelijk hebben toen zowel de Nieuwe Langendijk als de Trompetstraat reeds een zekere straatfunctie gehad. Gezien de vele

Afb. 12. Delft. Misbaksels van aan de Nieuwe Langen Dijk geproduceerd aardewerk uit de eerste helft van de 14de eeuw. Foto TH Delft.

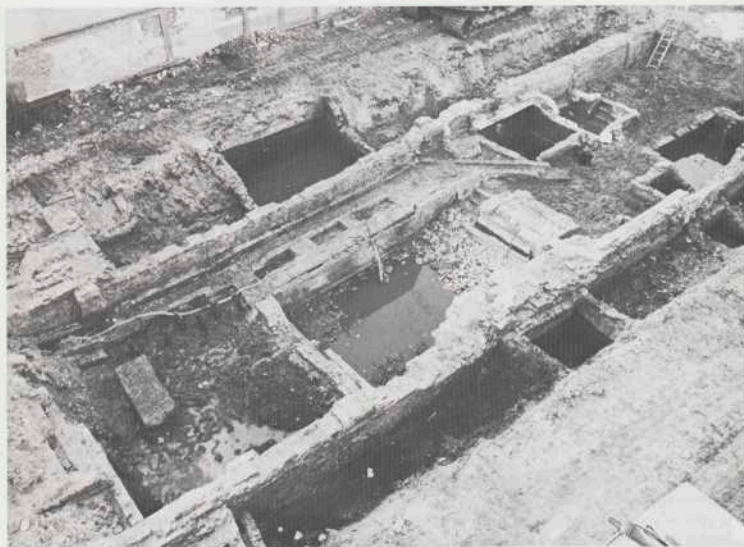
aangetroffen mestkuilen moet het onderzochte gebied een toch min of meer agrarische bestemming hebben gehad.

Ter plaatse van Nieuwe Langendijk 26 zijn drie boven elkaar liggende woonhuisplattegronden aangetroffen, respectievelijk in de tweede helft van de 14de, eerste helft van de 15de, en de eerste helft van de 16de eeuw te dateren. Laatstgenoemde stond voor de sloop nog overeind. Bij het in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerde huis is geconstateerd dat 'het vuur' van het midden van het huis naar de wand verplaatst is. Het oudste voor de sloop nog bestaande huis bevond zich achter Nieuwe Langendijk 22 en 24, het stamde uit het midden van de 15de eeuw. Het was een groot zaalgebouw (8 + 12,5 m), zeer zwaar gefundeerd, voorzien van muurstijlen, korbelen, moerbalken en kinderbinten, de zijgevels anderhalfsteens, de kopgevels tweesteens dik. Dit gebouw heeft in de loop der tijd een aantal verschillende voorbouwen gehad. Van de oudste twee zijn alleen restjes aangetroffen, de jongste was het pand Nieuwe Langendijk 22. Dit huis, geheel daterend uit het derde kwart van de 16de eeuw verkeerde nog in een bijzonder gave oorspronkelijke staat. Het bestond uit een onderbouw met anderhalfsteensmuren, voorzien van vroeg klassieke hardstenen consoles en een moer- en kinderbintenlaag. Hierop rustte voor de verdieping een houtskelet van muurstijlen, korbelen, sleutelstukken (ojief ingeklemd tussen twee rechte kantjes) en eveneens moer- en kinderbinten. De verdieping was voorzien van een stookplaats met een uitkragend op een console staand stookplaatje. De achterwand van de stookplaats was bekleed met haardsteentjes, aan de bovenzijde bekroond door een steen met het wapen van Karel V.

TH Delft

C. J. van Haafden

Dordrecht: Groenmarkt (afb. 13-18). Van november 1981 tot juni 1982 heeft de ROB een onderzoek uitgevoerd achter de voormalige panden Groenmarkt 3-5 (zie ook de vooraankondiging in *Holland* 14, 1982, 277). Het opgravingsterrein bevond zich aansluitend aan het terrein langs de – thans grotendeels voormalige – Tolbrugstraat-Waterzijde, waar tussen 1968 en 1971 uitgebreid archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden (Sarfatij 1972). Directe aanleiding tot het huidige onderzoek was het voornemen Groenmarkt 5 te reconstrueren. Ter voorbereiding werd daartoe het grootste

Abf. 13. Dordrecht: Groenmarkt. Overzicht over de funderingen van het huis De Gouden Leeuw met verschillende (sub)recente kelders en beerputten. Waar de pomp slang ligt

liep de gang aan de zijkant van het huis die bij de verbouwing in 1709 werd aangelegd. De Groenmarkt-zijde is links onder. Foto ROB.

gedeelte van de bebouwing direct achter de voorgevel geïmmoveerd. Bij dit onderzoek langs de Tolbrugstraat was gebleken dat het stadsgedeelte ten Noordwesten van de Wijnstraat-Groenmarkt-Grotekerksbuurt, tijdens de Middeleeuwen doorgaans Poort-zijde genoemd, vrijwel geheel kunstmatig aangelegd was door aanplemping en ophoging in een verdwenen rivierloop. Dit proces van stadsuitbreidingen vanaf de Groenmarkt naar de Varkenmarkt kon bij deze gelegenheid nagegaan worden vanaf het midden van de 13de tot in de 16de eeuw.

Het terrein Groenmarkt 5 zou nu informatie kunnen geven over a) het oudste Dordrecht direct langs de Groenmarkt, b) de eerste fasen van de genoemde ophogingen, c) de verkaveling en eerste bebouwing van dit opgehoogde nieuwe land, en d) de verdere ontwikkelingen in latere eeuwen ter plaatse in verbinding met de bevindingen uit het oudere onderzoek.

a. Betreffende ontstaan en ontwikkeling van het allervroegste Dordrecht kon geconstateerd worden, dat de eerste nederzetting gevestigd moet zijn op een gyttja-achtige strook die op veen rust. De gyttja strook kan opgevat worden als een soort van oeverwal langs de Voorstraatshaven, die in oorsprong een natuurlijke veenstroom was. Op deze oeverwal is vermoedelijk een weg aangelegd (= thans Wijnstraat-Groenmarkt-Grotekerksbuurt) met een zeer smalle bebouwingsstrook aan de noordzijde. Gezien de

Abt. 14. Dordrecht; Groenmarkt. Tussen de lange doorgaande muren van het huis De Gouden Leeuw bevinden zich 1) de bovenzijde van het houten schot uit de eerste ophoging en 5) de muur met ingangspartij van de eerste bak-

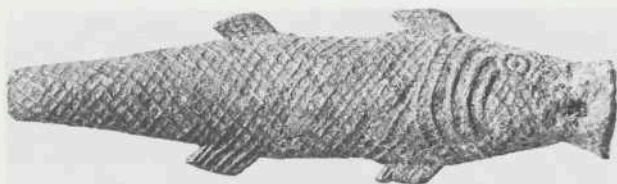
stenen bebouwing. Het benedendeel van de muren wordt gevormd door 2) een deel van het oorspronkelijke voorhuis met breed uitkragende muurvoet en 4) een deel van het achterhuis dat als *pakhuis* in gebruik was. Over de open ruimte tussen

beide zijn daarna muren geslagen 3) waardoor het huis De Gouden Leeuw ontstond. Ook nu is de Groenmarktzijde links onder. Foto ROB.

geringe diepte van deze strook – vanuit de huidige rooilijn Groenmarkt 15 m! – kon van deze oudste bebouwing slechts de uiterste rand in de opgraving aangesneden worden. De onderste ophogingslagen begonnen op ca. – 3,80 m NAP (dat is op 6,80 m onder het maaiveld) en leverden een assortiment van laat-12de-eeuwse vondsten op. Dergelijke assortimenten zijn bekend van tal van vindplaatsen in de nabijgelegen veengebieden, zoals de Ablasserwaard. Zij representeren de fase van ontginning van deze veengebieden, waartoe ook Dordrecht en naaste omgeving vóór de grote laat-Middel-eeuwse overstromingen behoorde.

Vondsten uit de eerste helft van de 13de eeuw kwamen uit iets hogere lagen; op deze ophogingslagen werden enige sporen van een houtbouw aangetroffen, die als de vroegste bebouwing ter plaatse aangemerkt kan worden. Vermoedelijk betreft het de achterwand met een hoek van een huis. Aanpalend werd nog een hoek van een tuftstenen bouwwerk gevonden. Een en ander kon echter maar zeer summier waargenomen worden, aangezien het zich in de uiterste hoek van de opgravingsput bevond.

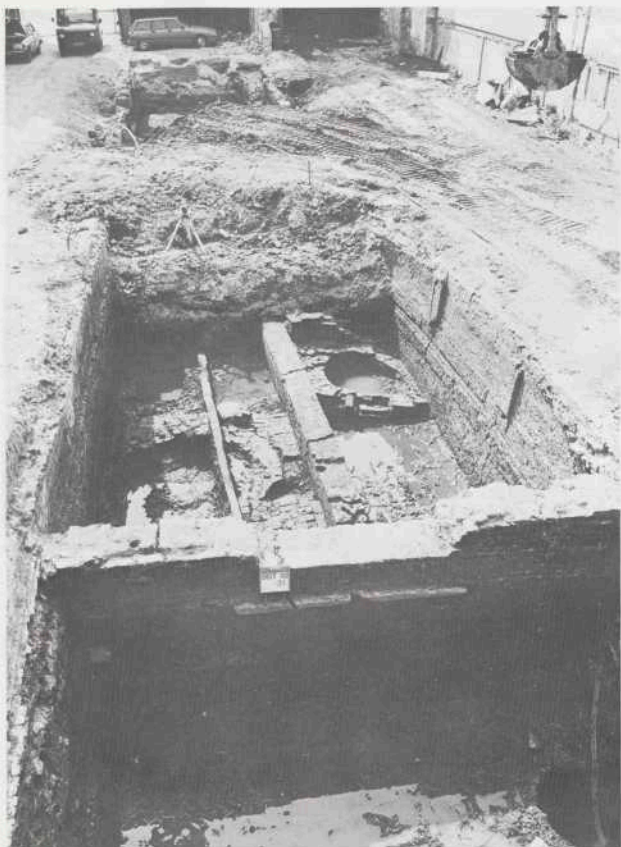
b. Het verdere gedeelte van de opgravingsput leverde voor de vroege ontwikkeling van de 'oerbebouwing' het beeld op van gedurige ophoging achter de oorspronkelijke terp-

Afb. 15. Dordrecht: Groenmarkt.
Tinnen ampul in de vorm van een
vis uit omstreeks 1250; lengte 72
mm. Foto ROB.

achtige aanleg. Ook deze ophogingen vingen nog aan in de eerste helft van de 13de eeuw. De samenstelling van de opgebrachte grond bestond hoofdzakelijk uit sterk venige klei. Aan de Groenmarktzijde was de aflopende lijn van de terpstructuur nog duidelijk merkbaar; verder naar achteren had de nieuwe ophoging weer de neiging enigszins op te lopen. De bovenzijde van deze ophoging lag gemiddeld op -1 m NAP. De ophoging bleek strooksgewijs te zijn uitgevoerd. De twee onderzochte stroken in de opgravingsput waren gescheiden door een rij palen waartegen aan een zijde grondkerende schotten geplaatst waren (NB. dit houtwerk vormde dus geen afkanting of walbeschoeiing). De grondsamenstelling aan weerszijden van het schot vertoonde enige kleine verschillen, waaruit valt op te maken dat eenzelfde proces van ophoging door individueel verschillende ophogers is uitgevoerd. De lijn van het houtwerk geeft daarmee ook een eerste verkaveling van het nieuw opgeworpen land aan. Deze lijn werd van de aanvang af bovendien gemarkeerd door een met natuursteen en kloostermopbrokken verhard pad. Bij de oudere onderzoekingen was reeds geconstateerd dat deze eerste ophoging zich in noordelijke richting heeft voortgezet tot ca. 70 m uit de Goenmarkt, waar zij eindigde op een laaggelegen beschoeiing in een aldaar aanwezige rivier. Bij het huidige onderzoek is duidelijk geworden dat deze ophogingen het eerste stadium weergeven in het proces van omvorming van het oorspronkelijke kolonistendorp der veenontginners uit de 12de eeuw tot de grote stedelijk gestructureerde nederzetting uit de daaropvolgende eeuw. Hoe stormachtig dit in zijn werk gegaan is, bleek met name uit de ontwikkeling van de eerste bebouwing op het nieuwe land.

c. De eerste bebouwing op het opgehoogde terrein achter de 'oerbebouwing' ontstond ca. 1250. Gevonden werd een 12,50 m lange muur van moppen (baksteenformaat $28/31 \times 13/15 \times 5,5/7$ cm), die in de lijn van het eerste pad bleek te zijn opgetrokken. Aan weerskanten leken zich enige vertrekken te bevinden, die echter, wegens gebrek aan ruimte, niet volledig onderzocht konden worden. Functioneel lijkt het geheel eerder ambachtelijk geweest te zijn, dan onderdeel te hebben uitgemaakt van een woonhuis. Vóór het einde van de 13de eeuw hebben verschillende verbouwingen plaats gevonden. De opmerkelijkste bestond uit de aanleg aan iedere zijde van de muur van een cirkel van gestapelde schone moppen met een soort van 'ingangspartij' aan de noordzijde en bij één aan de zuidzijde een rechthoekige massieve uitkraging. Deze cirkels vertonen grote gelijkenis met een tweetal in 1969 enige tientallen meters verder noordwaarts opgegraven zg. 'ovens' (Sarfatij 1972, 625, afb. 6). Bij eenzelfde aanleghoogte en eenzelfde soort bouwmetaal zijn de nieuwe cirkels echter veel groter,

Afb. 16. Dordrecht; Groenmarkt. In het midden de voortzetting van de eerste bakstenen bebouwing: een muur met twee cirkels aan weerszijden en een stukje verhard pad. Er

omheen het uiteinde van het *pakhuis* met op de voorgrond de middeningang in de achtergevel. De Groenmarktzijde is nu boven. Foto ROB.

hebben ze geen verharde bodem en vertonen ze geen brandsporen. 'Ovens' zullen het nu dus niet geweest zijn, maar wat dan wel, blijft voorlopig onbekend. De veranderingen in het bouwwerk hebben verschillende ophogingen en nieuwe bestratingen van het oude pad zowel binnen als buiten tot gevolg gehad. Onder meer werd een nieuwe ingangspartij aan de zuidzijde gemaakt, die kennelijk ten doel had de eerdergenoemde cirkels bereikbaar te maken vanaf de bebouwing aan de Groenmarkt. De laatste ver-

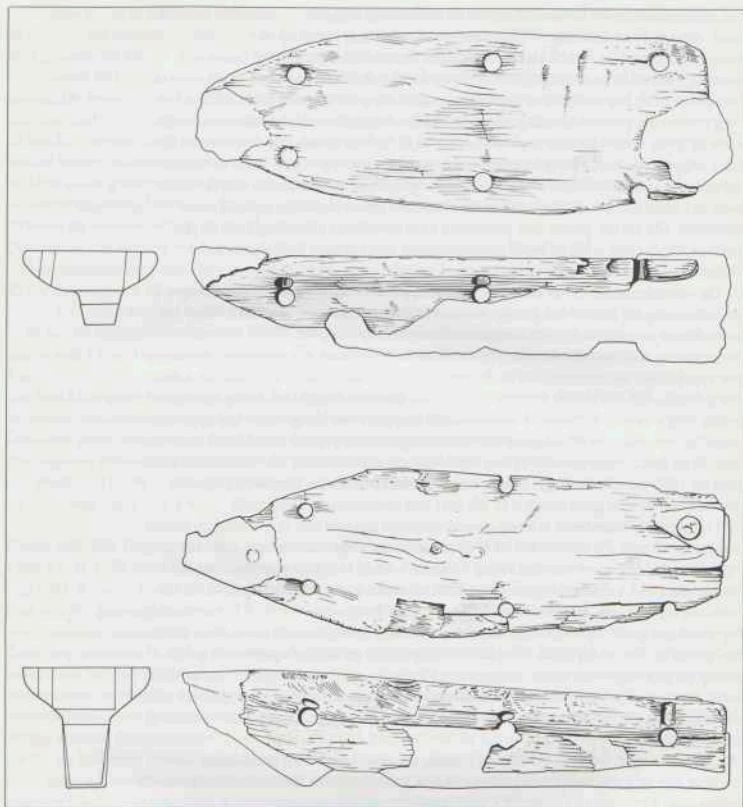

Afb. 17. Dordrecht; Groenmarkt.
Kademuur uit het begin van de
14de eeuw met natuurstenen buiten-
mantel en stootpalen voor schepen.
Foto ROB.

bouwing moet in het begin van de 14de eeuw hebben plaats gevonden. Dan voltrekt zich een radicale verandering.

Er vindt een complete hervekaveling plaats, waarbij nieuwe perceelsgrenzen getrokken worden. Het oude pad met muur en cirkels verdwijnt midden onder een nieuw perceel. Op dit perceel verrijst over de volle breedte (gem. 7 m) een zaalvormig bouwwerk, opgetrokken in iets kleinere moppen. Het heeft een lengte van ca. 20 m en slechts één ingang in de noordelijke achtergevel. Ook dit is geen woonhuis geweest; het heeft meer iets van een grote loods of een pakhuis. Het is in feite gesitueerd op het achterterrein van de bebouwing direct langs de Groenmarkt, die ook in deze tijd ingrijpend veranderde. Op dit voorterrein werd een klein deel van een woonhuis gevonden uit het begin van de 14de eeuw, opgetrokken in nog weer iets kleinere moppen. De tussenruimte tussen de aldus verkregen voor- en achterbouw bood plaats aan een forse gemetselde beerput. De voorbouw was in ieder geval toegankelijk via een ingang in de noordelijke achtergevel; over eventuele ingangen aan de voorzijde direct aan de Groenmarkt is uiteraard niets bekend.

Ook op het belendende perceel aan de noordwestzijde werd in deze tijd een loodsachtig bouwwerk met slechts één middenachteringang opgetrokken. Het stak beduidend minder ver door naar achteren dan zijn buurman, zodat een trapvormige achterrooilijn was ontstaan. Het verder onbebouwde achterterrein van beide gebouwen eindigde op een gemeenschappelijke zware afsluitingsmuur van grote moppen (formaat 28/30 × 13/14 × 6 cm), die aan de noordzijde bekleed was met een natuur-

Afb. 18. Dordrecht; Groenmarkt.
Een tweetal schaatsen uit de late
13de eeuw in bovenaanzicht, lengte-
en dwarsdoorsnede. De houten

opbouw is met nerf getekend, het
ijzerbeslag aan de onderzijde is wit
gelaten. Lengte 225 en 228 mm.
Tek. ROB.

stenen (buiten)mantel. De muur kon van Oost naar West ca. 40 m vervolgd worden, waarna hij in een rechte hoek naar het Zuiden (= richting Groenmarkt) omhoog; het verloop in oostelijke richting kon niet verder onderzocht worden. Aan de noordzijde direct voor de muur bevond zich een korte rij van zeer zware staanders, mogelijk stootpalen voor aanmerende schepen; verderop was nog een korte rij van vrijstaande, echter onderling verankerde palen, die als remwerk geïnterpreteerd zou kunnen worden. De muur zou in deze opvatting dan ook als kademuur gezien moeten worden, hetgeen zeer wel mogelijk is. In dat geval zou men dan het gehele complex als een in

het water uitgebouwd landhoofd achter de bebouwing langs de Groenmarkt kunnen zien, waarop twee aaneengebouwde loodsen stonden met aansluitend een kadeplateau/schtereerf tot aan de stenen wallekant. De totale lengte van het landhoofd bedroeg toen 60 m gerekend vanuit de Groenmarkt. Blijkens vondsten direct voor de wallekant heeft het complex in deze vorm maar kort gefunctioneerd: ca. 1325-1350. Nog tijdens die periode of zeer kort na 1350 zijn de aanplantingen buiten de wallekant op grote schaal en zeer snel doorgestaan. Dit had tot gevolg dat de zware en kostbaar uitgevoerde muur merkwaardig snel buiten gebruik is geraakt. Door de voortschrijdende aanplantingen werd de aanlegmogelijkheid voor schepen steeds verder naar het Noorden verlegd, waar kort na 1400 de Nieuwe Haven in gebruik werd genomen. Dit laatste proces van gefaseerde aanplantingen en ophogingen in de periode 1350-1550 is bij de reeds gememoreerde opgravingen Tolbrugstraat-Waterzijde uitgebreid onderzocht.

d. De veranderingen op het kadeplateau hadden tevens ingrijpende veranderingen in de bebouwing ter plaatse tot gevolg. De op het ene perceel geconstateerde voor- en achterbouw werden nu tot één langgerekt bouwwerk gekoppeld. Natuurstenen penanten op regelmatige afstanden in de secundaire opbouw van de muren wijzen op het voorkomen van muurstijlen in de doorlopende lange wanden van voor tot achter. Dit gebouw, dat nog steeds de volle breedte van het perceel behield, kreeg nu een totale lengte van 45 m vanaf de Groenmarkt! Een deel van het gebouw had zeker een woonfunctie, maar in dit stadium van uitwerking zijn de overige onderdelen voor een specifieke functionele toewijzing nog onvoldoende geanalyseerd. Het bouwwerk moet kort na 1400 tot stand zijn gekomen. Het stond bekend als De Gouden Leeuw en vormde één van de grote panden in het hart van middeleeuws Dordrecht. Het langgerekte bouwwerk is in de daaropvolgende eeuwen nog vele malen op detailpunten gewijzigd. Zo werd rond 1600 de achterbouw enige meters naar achteren uitgelegd. Waarbij een soort driedeling tot stand kwam: een diep voorhuis, een kort middendeel met kelder en beerput, een kort achterdeel met achterplaatsje dat zijdelings via een gangetje met poort uitkwam op de Tolbrugstraat-Wz. In 1709 onderging het pand een grote 'face-lift'. Het voorhuis werd aan de buitenzijde in de stijl van de tijd gebracht; het middendeel werd tot binnenplaatsje veranderd waarin een grote kelder en een uitgebreid stelsel van gemetselde riolen werd aangelegd; het achterdeel werd aanmerkelijk versmald door het inbouwen van een gang aan een zijde. Het is dan dit bouwwerk dat op de voorgevel na recentelijk gesloopt werd, wat tot de opgraving aanleiding gaf.

Waardevolle medewerking bij deze opgraving werd verleend door de afdeling Voorlichting van de gemeente Dordrecht, de Dienst van Openbare Werken en Stadsontwikkeling (afd. Verbetering Oudbouw), het Gemeentearchief, de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Dordrecht en Omstreken, alle te Dordrecht. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een belangrijke financiële bijdrage van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland.

Uitvoerenden vanwege de ROB: H. H. C. C. Clevis, M. J. A. de Haan, H. Sarfatij.

Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: ir. A. te Kieft.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Dordrecht: Voorstraat. Vanaf juni 1982 is het archeologische onderzoek in de stadskern van Dordrecht door de ROB voortgezet op een terrein aan de Voorstraat nabij de Visstraat. Ter plaatse heeft van kort voor 1248 tot kort na 1572 het klooster der Franciscanen of Minderbroedersklooster gestaan. Het terrein was voor onderzoek beschikbaar gekomen door een felle brand die in februari een grote meubelzaak in de as gelegd had. Aangezien het onderzoek zich ook over 1983 heeft uitgestrekt en wellicht tot in 1984 zal doorlopen, wordt hier met een korte voor aankondiging volstaan.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Giessenburg. Op de Giessenoord liggen tussen de weg ten Noorden van de Giessen en de Giessen een tweetal huisterpen. Op de meest westelijke heeft nog tot 1935 een boerderij gestaan, de andere terp was al vóór de opname van de oudste kadastrale kaart onbebouwd. In beide terpjes werd door de heer D. van den Dool een proefputje gegraven. De oostelijke woonheuvel bleek het eerst te zijn aangelegd. Op een, op natuurlijke kleiafzettingen liggend, ophogingspakket van mest-, veen- en kleiplaggen (ca. 20 cm dik) werden 12de-eeuwse vondsten aangetroffen. In de 12de of 13de eeuw is de heuvel verder opgehoogd met een ca. 40 cm dik pakket zware klei. Daarop lag een in de 13de eeuw te dateren woonlaag. Mogelijk nog in de 13de eeuw werd de heuvel voor het laatst opgehoogd met een ca. 60 cm dikke kleilaag. De totale dikte van de terp inclusief de verstoorde bovengrond bedraagt ca. 1,40 m.

De historie van het ten Westen van deze heuvel gelegen terpje is iets anders. Op de oudste ophogingslaag van klei- en veenplaggen, waarin huttenleem voorkomt (ca. 30 cm dik), ligt een 13de-eeuwse woonlaag. Nog in de 13de eeuw werd de heuvel verder verhoogd met een ca. 70 cm dikke kleilaag die 13de-eeuwse scherven bevatte. In de laatste ophogingslaag die ca. 90 cm dik was lagen veel 13de-/14de-eeuwse scherven en wat 15de-/16de-eeuwse scherven. De totale dikte van deze terp bedroeg dus ca. 2 m.

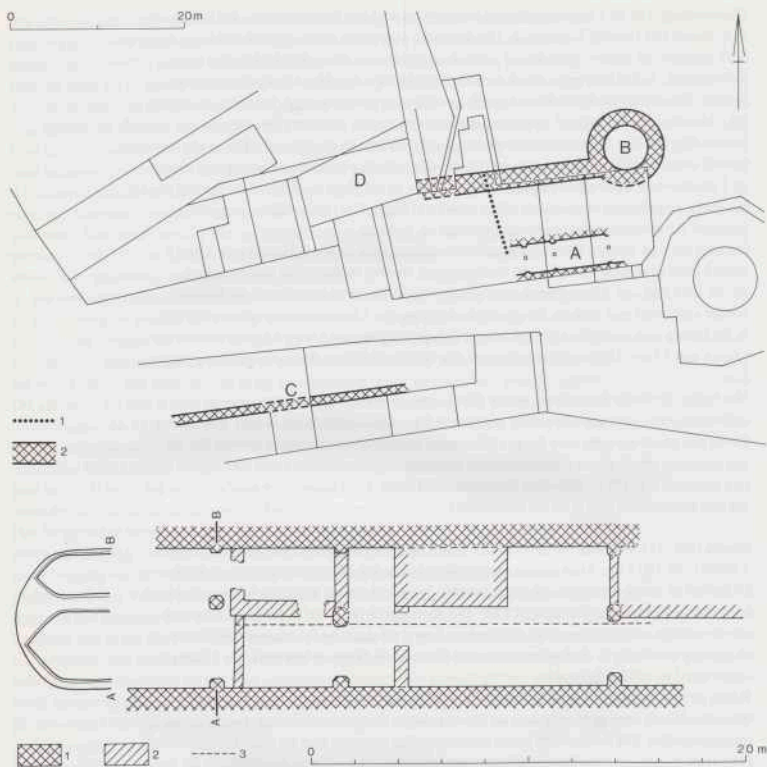
Het beeld dat beide huisterpjes geven lijkt nogal op elkaar. De eerstgenoemde terp is weliswaar iets ouder dan de ander, maar de 12de-eeuwse ophoging is zeer bescheiden. Dit is een groot verschil met de in 1980 deels opgegraven terp op het terrein De Til dat ongeveer driekwart kilometer verder oostelijk aan de zuidkant van de Giessen ligt (zie *Holland* 13, 1981, 270-274). Die terp werd in de 12de eeuw twee keer opgehoogd tot een totale dikte van 1 m.

Gouda (afb. 19). Het kasteel van Gouda wordt voor het eerst vermeld in een bron uit 1360/61. In 1577 werd het grotendeels gesloopt. Uit het Minuut Vroedschapsboek blijkt dat de toren waarin de charters werden bewaard en het muurwerk langs de IJssel toen werden gespaard (Tersteeg, 1902). Het muurwerk langs de IJssel bleef bewaard om te worden opgenomen in de stadsmuur. Een deel daarvan is waarschijnlijk ook thans nog aanwezig in de huizen tussen de Punt en de Nieuwe Veerstal. De Chartertoren werd in 1808 afgebroken.

Reeds eerder werden de fundamenten van een in het Houtmanplantsoen, tegen de noordwesthoek van de huizen aan de Punt, gelegen fundament van een ronde toren teruggevonden. Dit fundament komt waarschijnlijk overeen met de door Guicciardini (1611) op zijn kaart van Gouda aangegeven torenfundering. Deze fundering is op deze kaart met de Chartertoren verbonden door het fundament van een muur. In 1630 werd tegen de Chartertoren aan een volmolen gebouwd, die op de kaart van Blaeu (1648) is ingetekend.

Voortdurend doken berichten op over onderaardse gangen die in deze omgeving zouden lopen. In 1937 werd er zelfs door een wichelroedeloopster naar gezocht. Deze berichten brachten de heer J. C. Smit (Punt 11) er toe om bij en na de restauratie van zijn huis een onderzoek in te stellen. Vanuit zijn souterrain gelegen achter de achtergevelwand van de huizen aan de punt, aan het Houtmanplantsoen, groef hij een tunnel ongeveer loodrecht op deze gevel. Daarvoor moest hij eerst door deze muur, die ca. 2,30 m dik bleek te zijn, heenbreken. De buitenkant van deze muur is erg onregelmatig, waarschijnlijk is er een gedeelte afgekapt, zodat de dikte oorspronkelijk nog groter was. Het steenformaat van deze muur is $28 \times 13 \times 6,5$ cm. Waarschijnlijk gaat het om het door Guicciardini getekende fundament tussen de Chartertoren en het fundament van de ronde toren. Daarna groef hij de tunnel langs een duidelijk jongere muur (IJsselsteen), mogelijk van de volmolen, in de richting van de voorgevel aan de Punt.

Bij het eind van de jongere muur vond hij in de tegenover de muur gelegen tunnel-

Afb. 19. Gouda. Boven de ligging van de bekende resten van het kasteel, onder de door de heer Smit ontdekte 'gang'. Legenda: 1, muren

van het kasteel, 2, jongere muren, 3, as van het tongewelf, boven: A, 'gang' ontdekt door de heer Smit, B, torenfundament in het Houtman-

plantsoen, C, muur in de huizen tussen De Punt en de Nieuwe Veerstal, D, plaats waar waarschijnlijk de Chartertoren stond. Tek. ROB.

wand de aanzet van een gewelf (steenformaat ook $26 \times 13 \times 6,5$ cm). Nader onderzoek wees uit dat het ging om een met een tongewelf overdekte ca. 3,20 m brede gang, die evenwijdig aan de gevel aan de Punt verloopt. Waarschijnlijk staat deze voorgevel gedeeltelijk op de zuidmuur van deze gang. Het gewelf over deze gang bleek over een lengte van ca. 10 m nog voorhanden te zijn. Naar het Westen is het waarschijnlijk bij de bouw van de Volmolen afgebroken. Ook verder in oostelijk richting eindigt het gewelf. De situatie is daar echter nog niet duidelijk. Het gewelf werd ondersteund door een drietal met spitsbogen doorbroken muren. Het is nog niet duidelijk of deze muren gelijktijdig zijn gebouwd met de gang of later daarin zijn gebouwd. Waarschijnlijk dateren deze muren nog wel uit de kasteelperiode. Het geheel is bedekt met een laag

pleisterwerk. In de gang zijn verder jongere muren aanwezig deels gebouwd om het gewelf te steunen, deels om bergruimtes te creëren. Een gedeelte van de gang, die nu plaatselijk zelfs bijna geheel met puin en klei is gevuld, was nog tot in deze eeuw als bergruimte in gebruik. De gang maakte oorspronkelijk waarschijnlijk deel uit van de kelders onder één van de kasteelgebouwen.

Leiden: Steneveld. Het kasteel Steneveld waarvan de stichtingsdatum onbekend is, werd in het begin van 1574 afgebroken in verband met het beleg van Leiden. In de 17de eeuw werd er een buitenhuis gebouwd op de plek waar het kasteel had gelegen. Op de kaart van Van Deventer en de oudste kadastrale kaart is nog te zien dat het kasteel op een vierkant omgracht terrein vlak langs de Zijl heeft gelegen. Op dit terrein was tot voor kort een scheepswerf gevestigd, die de noordelijke niet dichtgegooide gracht als insteekhaven gebruikte. Plannen tot woningbouw op dit terrein leidden tot een klein onderzoek. Midden over het terrein werd van West naar Oost een tweetal sleuven gegraven. Daarbij werden inderdaad twee dichtgegooid Noord-Zuid lopende grachten gevonden. De zuidelijke Oost-West lopende gracht werd in een derde sleuf vastgelegd. De vondsten uit de grachten waren echter niet ouder dan de 18de eeuw. Duidelijke sporen van het middeleeuwse kasteel werden nauwelijks gevonden. Langs de Oost-West lopende gracht werd op het kasteelterrein op ca. 2,50 m onder het maai-veld een restant gevonden van een muur van het kasteel, die evenwijdig aan deze gracht liep. In de westkant van een van de sleuven, juist binnen de gracht werd op een van de weinige plaatsen waar de bodemopbouw tamelijk ongestoord was een inheems Romeinse scherf gevonden. De scherf lag op het grensvlak van een pre-Romeinse en een Laat Middeleeuwse afzetting.

Midden Delfland, zie p. 256.

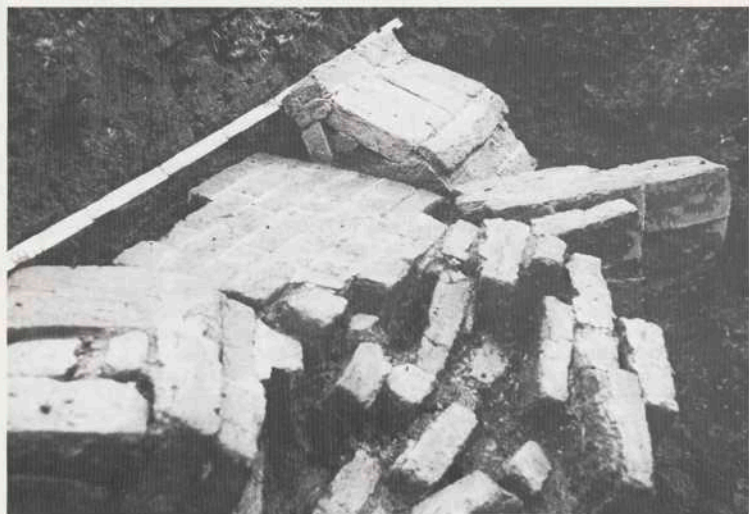
Monster (afb. 20). Tijdens de afronding van de grondwerkzaamheden ten behoeve van de tuinbouw op het voormalige kasteelterrein Polanen, konden enige waarnemingen worden verricht, die een belangrijke aanvulling vormen op de gegevens van de opgravingen van het jaar ervoor. Naast tal van vondsten, waaronder blijdekogels en vooral steengoedkruiken, was vooral de localisatie van de waterput op het kasteelterrein van belang. Deze werd teruggevonden in het Zuid-West kwadrant van het rechthoekige omgrachte terrein, tegenover het hoofdgebouw. Vondsten uit de put illustreren dat deze nog in het eind van de 14de eeuw en mogelijk zelfs het begin van de 15de eeuw in gebruik was. In de noordelijke slotgracht werd de top van de noordgevel van de gemakstoren op de grachtbodem aangetroffen. Deze van vóór 1351 daterende gevelwand was voorzien van twee imitatiekantelen.

ROB, Amersfoort

E. J. Bult

Oegstgeest (afb. 21). Zoals in de voorgaande kroniek gemeld (*Holland* 14, 1982, 282) vond de heer P. de Geus ten Noordwesten van het Groene Kerkje Karolingisch en jonger aardewerk. Dergelijke vondsten zijn gezien de historische overlevering betreffende Oegstgeest ook te verwachten. Bekend is immers dat de op de strandwal Oegstgeest-Sassenheim gelegen kerk zeer waarschijnlijk door Willibrord is gesticht. Toen er ten Oosten en ten Noorden van het kerkerrein een gebied bouwrijp gemaakt werd speurde de heer De Geus ook daar naar scherven. Juist ten Oosten van het kerkerrein vond hij een grote hoeveelheid Merovingisch, Karolingisch en jonger aardewerk dat tot in de 12de of 13de eeuw dateert. Later middeleeuws materiaal lijkt te ontbreken. Een enkele met nagelindrukken versierde scherf dateert uit de Late IJzertijd. De vondsten waren afkomstig uit zand dat gewonnen was bij het verbreden en uitdiepen van de sloot rond het kerkerrein.

Deze vondsten waren aanleiding tot het instellen van een nader onderzoek. Ten

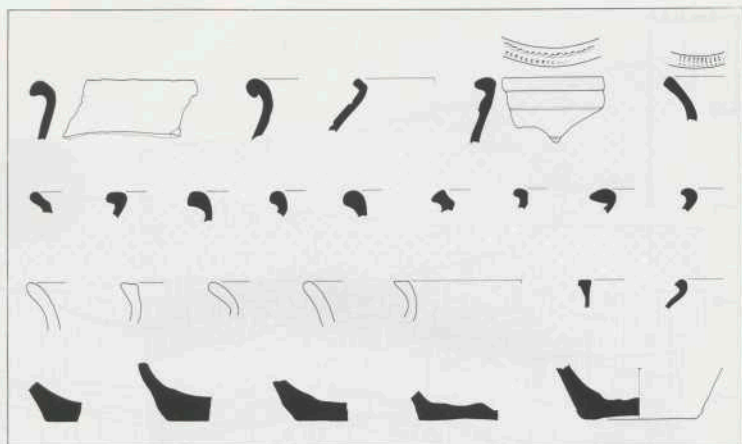

Afb. 20. Monster. In de kasteelgracht gestort muurfragment. De top van de gemakstoren, voorzien van

twee imitatiekantelen. Foto E. J. Bult.

Oosten van het kerkerrein werden een drietal opravingsputten aangelegd. Het aantal sporen uit de periode waaruit de aan de oppervlakte gevonden scherven dateren was gering. Langs en evenwijdig aan de sloot werd een met klei gevulde ingraving geconstateerd, waarin Merovingische, Karolingische en 11de-/12de-eeuwse vondsten voorkwamen. Zeer waarschijnlijk is hieruit ook minstens een deel van de op het terrein gevonden scherven afkomstig. Tot op ca. 15 m van de kerkhofsloot werden enkele kuilen aangetroffen die uit de Merovingische Tijd dateren. In een profiel op ca. 10 m afstand parallel aan de sloot is in een lokale depressie van het zand van de strandwal een veenlaag aangetroffen. Op dit veen en op het strandwalzand ligt een laag duinzand. In het onderste deel van dit zand kwamen tamelijk veel houtskoolbrokjes voor. Scherven of ander artefacten werden er niet in gevonden. Het is niet onwaarschijnlijk dat de aan de oppervlakte gevonden IJzertijd scherf uit dit houtskoolrijke niveau afkomstig is. Het daarop liggende duinzand is dan jonger dan de Late IJzertijd en ouder dan de Merovingische Tijd.

Op het duinzand ligt een akkerlaag waarin een drietal fasen kunnen worden onderscheiden. De oudste daarvan is waarschijnlijk door ploegen ontstaan, de middelste door spitten en mogelijk ploegen, de bovenste is de recente bouwvoor. De spitsporen van de middelste laag vormden, ten dele, langgerekte ca. 2,50 tot 3,50 m brede velden. De lengte daarvan bedroeg minimaal 50 m. In deze velden zijn steeds haaks op de lengterichting 20 tot 30 cm diepe voren gezien. Deze voren zijn vrijwel steeds van elkaar gescheiden door een enkele centimeters breed niet verspit gedeelte. Daarnaast komen in het terrein grenzend aan de kerkhofsloot ook kortere bredere velden van dergelijke spitsporen voor. Het gaat waarschijnlijk om enigszins gediëpspitte tuinbouwakkertjes. In de nabijheid van de kerkhofsloot waren in het zand enkele licht gekleurde

Afb. 21. Oegstgeest. Aardewerk uit de Laat Merovingische en Karolingische Tijd. Tek. ROB.

greppelachtige structuren te zijn van ca. 70 cm breedte die met een onderlinge afstand van ca. 1,50 m onder een hoek van ca. 30° op de kerkhofslot verlopen. Mogelijk gaat het om graafwerk ten behoeve van grondverbetering. Enkele vondsten dateren de akkerlaag in de 17de-/18de eeuw. Een bij de middeleeuwse vondsten behorend niveau werd nergens aangetroffen. Op ca. 100 meter van het kerkterrein werd tussen de bovengrond en onderliggend zand en veen een kleilaag gevonden waarin 11de-/12de-eeuwse en oudere scherven voorkwamen. Het gaat dus waarschijnlijk om de ook elders in het mondingsgebied van de Oude Rijn voorkomende Duinkerke III-afzettingen. Uit het onderzoek kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

1. In de Late IJzertijd werd hier waarschijnlijk gewoond.
2. Er heeft hier van de Merovingische Tijd tot in de 12de eeuw bewoning plaatsgevonden. Het bij deze bewoning behorende niveau is, waarschijnlijk door zandafgraving in of vóór de 17de-/18de eeuw, verdwenen. Op de bodemkaart van het gebied worden hier echter ongestoorde strandwalgronden aangegeven (Van der Meer, 1952).
3. Vanaf de 17de-/18de eeuw is hier waarschijnlijk langere tijd tuinbouw beoefend. Het onderzoek werd uitgevoerd vanwege de ROB door K. Greving en D. P. Hallewas.

Strijen. Door de Archeologische Werkgroep Hoekse Waard werd in de dorpskern van Strijen naast het gemeentehuis een onderzoek ingesteld. Strijen ligt aan de dijk van de polder Het Oudeland van Strijen, het enige gebied in de verre omgeving dat van langdurige overstromingen in de Late Middeleeuwen verschoond bleef. Bij de opgraving werd in de profielen een terpachtige structuur vastgesteld. Door zijn gewicht was de terp zover in het veen en andere slappe lagen van de ondergrond weggezakt, dat de dikte van het terplichaam niet kon worden vastgesteld. De maximale diepte die bij het onderzoek kon worden bereikt was 6,50 m onder het maaiveld. Op deze diepte werden vondsten uit het midden van de 13de eeuw aangetroffen. Uit die periode dateren ook

Afb. 22. Vlaardingen; Hoogstraat. Profiel loodrecht op de Hoogstraat. Legenda: 1. ongestoorde ondergrond (klei), 2. klei; opgehoogd, 3. venige tot gyttja-achtige klei, 4. klei met puin, 5. humeuze vuile klei, 6. mest, 7. zwarte zandige klei, 8. baksteen, 9. recente tijd gestoorde bovengrond. Tek. ROB.

de oudste vastgestelde sporen van steenbouw. Verondersteld wordt dat het daarbij gaat om resten van een 'openbaar' gebouw. Met de ophoging van de terp vond steeds op een hoger niveau herbouw van het gebouw of de gebouwen plaats. Enkele muurresten uit het laatste kwart van de 15de eeuw zijn mogelijk de overblijfselen van een stadspoort. Vastgesteld kon worden dat er in het derde kwart van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw brand heeft gewoed.

Opmerkelijk is de vondst van een grote hoeveelheid waarschijnlijk in de periode rond 1500 te dateren glaswerk. Het betreft scherven van tientallen bekers, Maigeleinen, schaaltesjes en flessen en zelfs Venetiaanse glazen.

Bron: Van den Bosch en Biemans 1982

Vlaardingen; Hoogstraat (afb. 22). In 1979 werd bij de bouw van de zg. Visbankflat aan de Hoogstraat onder andere enig aardewerk uit de Karolingische tijd geborgen. De Hoogstraat vormt een deel van de dijk langs de noordoever van de Maas. Vooral het zuidelijke deel van de Hoogstraat heeft het karakter van een langgerekte terp. Ook in

andere handelsnederzettingen zoals in Medemblik en verder oostelijk in Friesland en Oost-Friesland komen dergelijke langgerekte terpstructuren voor. Bouwplannen van de fa. Blokker op een terrein schuin tegenover de Visbankflat waren daarom aanleiding tot een klein onderzoek.

Gezien de beschikbare tijd en middelen kon alleen een onderzoek worden gedaan naar de opbouw van de bodem door middel van een sleuf haaks op de Hoogstraat. Op ongeveer zes meter uit de Hoogstraat werd op ca. 1,60 m onder NAP de top van de natuurlijke ondergrond bereikt, die uit zeer humeuze klei bestond. Het huidige oppervlak lag daar op ca. 2 meter boven NAP en loopt in de richting van de Hoogstraat verder op. In westelijke richting zakt zowel de natuurlijke ondergrond (op 20 m uit de Hoogstraat op ca. 2,50 m onder NAP) als het oppervlak (op 20 m ongeveer op 80 cm boven NAP). In het profiel zijn naast de natuurlijke ondergrond een drietal lagen of langpakketten te onderscheiden.

a. Helemaal onderin in het meest oostelijke deel van de sleuf komt een laag venige klei voor waarin scherven uit de Laat Merovingische en Karolingische Tijd werden aangetroffen. Niet geheel zeker is of deze laag natuurlijk dan wel antropogeen is.

b. Daarboven ligt een pakket van Oost naar West hellende ophogingslagen. Deze lagen bestaan vooral uit min of meer humeuze klei, hier en daar vermengd met brokken en brokjes schone klei, daarnaast komen lagen schone klei en mestlagen voor. Op

grond van de vondsten kunnen deze lagen globaal worden gedateerd van de eerste helft van de 13de eeuw tot in de 15de eeuw. Aan de basis van dit pakket werden in de natuurlijke ondergrond ingegraven kuilen gevonden, die dichtgeraakt waren met het materiaal waaruit ook de ophogingslagen bestaan. Deze kuilen dateren uit de 13de eeuw.

c. De geroerde bovengrond. Dit pakket lijkt de schuin aflopende lagen van pakket b) af te snijden. Ook een uit de tweede helft van de 16de eeuw daterende beerput wordt door dit pakket afgesneden. Het pakket is waarschijnlijk grotendeels ontstaan bij de sloop van de op het terrein aanwezige gebouwen.

Naast wat hout en leer bestonden de vondsten voornamelijk uit aardewerk. Tussen het bovenste en het onderste deel van het 13de-eeuwse pakket zijn verschillen te constateren in het voorkomen van aardewerktypen. In het bovenste deel komt meer 'vroeg steengoed', 'Vlaams' en 'blauw-grijs' aardewerk voor dan in het onderste deel (resp. van 9,6% naar 18,6%, van 2,3% naar 11,8% en van 13% naar 22,4% van de in het onderste en bovenste deel verzamelde scherven). Palfraath, kogelpot en Andenne scherven komen in het bovenste deel minder voor. Het aandeel van het roodbakken aardewerk en merkwaardigerwijs ook van het Pingsdorf aardewerk blijft vrijwel onveranderd. Zeer waarschijnlijk is het Pingsdorf aardewerk overgerepresenteerd. Opmerkelijk is dat uit het 14de-eeuwse pakket slechts twee 'Vlaamse' scherven afkomstig zijn. Vlaams aardewerk komt hier dus voornamelijk in de tweede helft van de 13de eeuw voor.

Op grond van het in pakket a) gevonden aardewerk kan worden aangenomen dat hier, of hier vlak in de buurt, in de Laat Merovingische en Karolingische Tijd werd gewoond. In het profiel is er een haat tussen de Karolingische Tijd en de 13de eeuw. In het 13de-eeuwse ophogingspakket komen naast Laat Merovingische en Karolingische scherven ook enkele scherven in de 12de eeuw te dateren Pingsdorf aardewerk voor. Mede op grond hiervan kan worden vermoed dat in de nabije omgeving, mogelijk in de buurt van de kerk vanaf de Laat Merovingische tijd onafgebroken bewoning heeft plaatsgevonden.

Het onderzoek werd uitgevoerd vanwege de ROB door D. P. Hallewas en F. Laarman, met medewerking van de AWN afdeling Helinium.

Voorne-Putten, zie p. 258.

Wassenaar, zie p. 258.

Literatuur

- Bloemers, J. H. F./M. D. de Weerd, 1983: Het romeinse kampdorp van de Brittenburg, *Leidsch Jaarboekje* 75, 245-251.
- Bösch, J. van den/P. Biemans, 1982: *Archeologisch dorpskern-onderzoek Strijen 1982* (gestencild verslag).
- Bult, E. J., 1983: *Midden-Delfland een archeologische kartering: inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis*, Amersfoort/Maasland.
- Capelle, T., 1976: *Die frühgeschichtliche Metallfunde von Domburg auf Walcheren*.
- Capelle, T., 1978: *Die karolingische Funde von Schouwen*.
- Dijkstra, H./F. C. J. Ketelaar, 1965: *Brittenburg: raadsels rond een verdronken ruïne*.
- Groenman-van Waateringe, W./A. Voorrips/L. H. van Wijngaarden-Bakker, 1968: Settlements of the Vlaardingien Culture at Voorschoten and Leidschendam (ecology), *Helinium* 8, 105-130.
- Heeringen, R. M. van, 1982: 's-Gravenhage, *BKNOB* 81, 230.

- Heeringen, R. M. van, 1983: Een vondstcomplex uit de IJzertijd in de Stevenshofjespolder in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, 77-88.
- Herweijer, C., 1982: Verkenningen 1981-'82 'Ruilverkaveling op Voorne-Putten', *Jaarverslag 1982 A.W.N.-Afdeling 9 (Rotterdam e.o.) 'De Nieuwe Maas'*.
- Meer, K. van der, 1952: De bloembollenstreek, *De Bodemkartering van Nederland XI*, 's-Gravenhage.
- Roest, J. van der/J. A. Waasdorp, 1983: *Proefopgravingen op de Waalsdorpervlakte*, Leiden.
- Sarfati, H., 1972: Dordrecht; opgravingen in hollands oudste stad, *Spiegel Historiaeel* 7, 620-629, 659-667.
- Suurmond-Van Leeuwen, H., 1983: De Kleine Cronesteinsepolder in Leiden, een veldkartering, *Bodemonderzoek in Leiden*, 63-67.
- Tersteeg, J., 1902: De sloping van het kasteel te Gouda, 30 oktober 1577, *Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk.* 4e reeks, 2, 153-157.
- Trimpe Burger, J. A., 1979: Vondsten uit de Romeinse Tijd op Goeree, in: *Van Voorne tot St. Adolfsland*, Ouddorp, 29-49.

Overzicht van inventarissen van Hollandse archieven verschenen in 1982

T. N. Schelhaas

Voor de zesde maal verschijnt in dit tijdschrift een overzicht van inventarissen van archieven die voor de geschiedenis van de provincies Noord- en Zuid-Holland en van het voormalige gewest Holland van belang zijn. De meeste inventarissen verschenen in het jaar 1982. Van Delft zijn thans tevens opgenomen de inventarissen die in 1981 gereed kwamen. Van de archivaris van de minderbroeders Capucijnen te 's-Hertogenbosch ontvingen wij een overzicht van alle tot dusver gereedegekomen inventarissen van Hollandse kerkelijke archieven.

Gaarne zeggen wij op deze plaats dank aan alle archivarissen die ons nauwgezet hun gegevens toesturen. Van de 53 aangeschreven archiefdiensten reageerde slechts Brielle niet. Bij de overige die in deze lijst niet voorkomen kwamen in 1982 geen inventarissen gereed.

Indien aan de titelbeschrijving iets ontbreekt ligt dat aan onvoldoende informatie aan ons verstrekt. In sommige gevallen kon ook de samensteller van deze lijst de ontbrekende gegevens niet achterhalen.

Soms kan worden betwijfeld of een archief wel van belang is voor de geschiedenis van Holland.

Vooraf bij familie- en persoonlijke archieven is dat moeilijk uit te maken, vooral als men niet beschikt over de betreffende inventaris. In dergelijke gevallen is toch maar voor opname gekozen.

De redactie heeft besloten dit overzicht tevens toe te voegen aan de apart te publiceren bibliografie. Het ligt in de bedoeling elke drie jaren een boekje uit te brengen.

Echt heel bijzondere archieven werden in 1982 niet geïnventariseerd, wel valt de hoeveelheid op.

Rijks- en provinciale archieven

Driel-Koolen, A. W. M. van, Voorlopige inventaris van het archief van de Ridderschap en edelen van Holland en West-Friesland, 1572-1795. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1982.

Felius, J. A. van, Voorlopig overzicht van de archieven van de Krijgsraden in Noord-Holland, 1830-1913. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Fluit, Th. P. M. van der, Voorlopige inventaris van de archieven van de (arrondissements-) ingenieurs van de Rijkswaterstaat in Noord-Holland, 1801-1900 (1974). Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Fluit, Th. P. M. van der, Voorlopige inventaris van de archieven van de opzichters van de Waterstaat in Noord-Holland vóór 1850. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Graaff, S. A. L. de, Inventaris van de archieven van de toezichhoudende colleges over de Provinciale ziekenhuizen in Noord-Holland, (1840) 1848-1944 (1953). Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Knotter, A., Inventaris van het archief van de Bijlage A-W bij het verslag van de commissie van enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Stbl. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen, ingesteld door de Tweede Kamer op 13 oktober 1886, 1866-1887. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982 (vanaf begin 1984 te raadplegen in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage).

Otten, J. F. M., Inventaris van het archief van de Ridderschap van Noord-Holland, 1814-1860. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Schmidt Ernsthausen, A. A. M., Inventaris van het archief van de Graven van Blois, 1304-1397. Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 26. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1982.

Siepman, P. A., Inventaris van het archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam, (1797) 1803-1949 (1950). Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van de Garnizoenscommandant te Amsterdam, 1858-1913. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van de archieven van de Militaire hospitalen te Amsterdam, Haarlem en Naarden, 1852-1940. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van de Inspectie prijsbeheersing Amsterdam, 1941-1952. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van het Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik, 1884-1924. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van de archieven van de Tuchtgerichten prijzen te Alkmaar, Amsterdam en Haarlem, 1945-1951. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van de archieven van de IJkkantoren in Noord-Holland, 1820-1918. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Wigmans, J., Voorlopige inventaris van de archiefbescheiden, afkomstig van de Dienst voor het Kadaster en de Openbare registers, kantoor Amsterdam, 1819-1965. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Wigmans, J., Inventaris van de aanvulling op de Notariële archieven vóór 1842. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Wouters, P. F. T. M., m.m.v. Meiboom, W. E., Inventaris van het archief van het Koninklijk Conservatorium voor Muziek, 1826-1955 (1957). Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 27. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1982.

Gemeentelijke archieven

Amstelveen

Panne-van Deuren, C. J. H. M. van de, Inventaris van het archief van Nieuwer-Amstel, 1601-1811. Amstelveen 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Amstelveen, waar ook het archief berust).

Amsterdam

Brockmeier, J. M., Inventaris van het archief van de Gemeente Sloten, 1811-1920. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Dongen, C. van, Inventaris van het archief van de Eerste vijfjarige H.B.S., 1865-1965 (1971). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Klein, P. en Knotter, A., Inventaris van het archief van de directeur voor het stedelijk 'Octrooi' ('l'octroi municipale'), 1812-1813 november 17, en de commissaris voor de stedelijke Accijnzen en belastingen, (1813 november 17) 1814-1867. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Werkman, H. W., Inventaris van het archief van het Stadsfabriekambt, later Stadswerken en Gebouwen, 1558-1820, en Rooimeesters, 1537-1645. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Capelle aan den IJssel

Boom, H. ten, Inventaris van het archief van de Gemeente Capelle aan den IJssel, 1556-1949, en Hoge Heerlijkheid Capelle, 1341-1808. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Dirksland

Vrolijk, P. F. A., Inventaris van de archieven van de voormalige Gemeente Dirksland, 1580-1965. 's-Gravenhage, Provinciale Inspectie der Archieven in Zuid-Holland, 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Dirksland, waar ook het archief berust).

Dordrecht

Mulders, J. G. A., Inventaris van het archief van het Verenigd Arme Wees- en Nieuw Armhuis te Dordrecht, (1744) 1820-1936. Dordrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Egmond

Veer, A. A., Inventaris van het oud archief van Egmond-Binnen (met Wimmenum), 1576-1857. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Veer, A. A., Inventaris van het oud archief van Egmond aan Zee, 1592-1817. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Enkhuizen

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het Leprozenhuis of Gulden Hoofd, 1609. In: Westfriese inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het Oude Armen Weeshuis, 1617-1810. In: Westfriese inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het Aalmoezeniers- en Nieuwe Armen Weeshuis, 1650-1810. In: Westfriese Inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het (Oude Armen) Gasthuis, 1775-1810. In: Westfriese Inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het Wees- en Armhuis na 1841, het Algemeen Armbestuur (1842-1862) en het Gereformeerde Weeshuis, 1810-1855 (1965). In: Westfriese inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Gorinchem

Busch, A. J., Voorlopige inventaris van het archief van het Stedelijk gymnasium Camphusianum, 1883-1972. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Busch, A. J., Voorlopige inventaris van het archief van het college van Curatoren van het Stedelijk gymnasium Camphusianum, 1943-1964. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gouda

Wilmes, J. G., Inventaris van de archieven van de Goudse schutterij (en aanverwante verenigingen), 1795-1908. Gouda, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gouderak

Hart, F. van der, Inventaris van het Secretarie-archief van de Gemeente Gouderak, 1813-1947.

Schoonhoven, Streekarchivariaat Krimpenerwaard, 1982.

Graft

Fasel, W. A., Inventaris van het archief van de Gemeente Graft, 1817-1929. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude

Glaudemans, C., Inventaris van de oude archieven van de tegenwoordige Gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, 1407-1811 (1824). Haarlem, Gemeentearchief, 1982.

Haarlemmermeer

Meulen, W. H. A., van der, Inventaris van een gedeelte (volksgezondheid, ruimtelijke ordening en huisvesting, openbare veiligheid, waterstaat, verkeer en vervoer) van het archief der Gemeentesecretarie Haarlemmermeer, 1910-1945. Hoofddorp, 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Haarlemmermeer, waar ook het archief berust).

Hoorn

Br(ie)ffies, P., Inventaris van het archief van de Brandweer van Hoorn, 1795-1964. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Katwijk

Hovy, L. en Meijer, A. C., Inventaris van de archieven der Gemeente Katwijk, 1656-1931 (1975). Katwijk, 1981 (te raadplegen in het gemeentehuis van Katwijk, waar ook het archief berust).

Krommenie

Galiart, J. A. A. M., Inventaris van het archief van de Gemeente-secretarie van Krommenie, 1814-1940. Zaanstad, Gemeentearchief, 1982.

Leiden

Blijdorp, L. W., Inventaris van het archief van de Gemeentelijke Commissie voor de Burgerlijke Armeenzorg, sedert 1930 Gemeentelijke Commissie voor Maatschappelijk Hulpbetoon, 1918-1944

(1947). Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Ridderkerk

Zaal, R., Inventaris van het archief van de Gemeente Ridderkerk, 1943-1959, Ridderkerk, 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Ridderkerk, waar ook het archief berust).

Rotterdam

Dijk, K. F. van, Inventaris van het archief van de Gemeentelijke Gasvoorziening Zuid-Holland, 1952-1977. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Schoone, F. A. M., Voorlopige inventaris van het archief van de Politie, 1845-1949. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Velsen

Woudsma, J., Voorlopige inventaris van het archief van de Gezondheidscommissie Velsen te Velsen, 1907-1934. IJmuiden, Gemeentearchief Velsen, 1982.

Vlaardingen

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de Commissie van Advies inzake het Openbaar Onderwijs te Vlaardingen, 1951-1972. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gast, C. D., Inventaris van het archief van de Plaatselijke Schoolcommissie van Vlaardingen, 1815-1936. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gast, C. D., Inventaris van het archief van het Stadsarmbestuur van Vlaardingen, 1812-1855. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gast, C. D., Inventaris van het archief van het Burgerlijk Armbestuur van Vlaardingen, 1855-1932. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Voorburg

Eijle, R. W. van, Inventaris van het archief van het Gemeentebestuur van Voorburg, 1929-1939.

Voorburg, 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Voorburg, waar ook het archief berust).

Waterschaps- en polderarchieven

Alblasserwaard

Busch, A. J., Inventaris van de archieven van de Polder Goudriaan en Noordzijde, waarin opgenomen de archieven van de polders Oud- en Nieuw-Goudriaan, (1725) 1831-1955; de polder Noordzijde Noordeloos, (1802) 1875-1955; het waterschap van de gemeenschappelijke bemaling van de polders Oud-Goudriaan en Noordzijde Noordeloos, 1921-1955 en de polder Goudriaan en Noordzijde, 1956-1972. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Amstelland

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van de Osdorperbinnenpolder, 1924-1981 (aanvulling). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Noord-Kennemerland

Fasel, W. A., Inventaris van het archief van de Egmondermeerpolder, 1578-1977. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Rijnland

Boongaard, J. E. A., Hoek, J. A. van den, Iterson, R. A. van Sloof, J. H. M., Overzicht van archieven en verzamelingen van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1255-1978. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, 1982.

Kievits, W. A. M., Inventaris van het archief van de Slag- of Grote Kleine Stadspolder onder de gemeenten Leiden en Leiderdorp, 1651-1970. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, 1982.

Kretzschmar, L. P. E., Inventaris van het archief van de Kalkpolder onder de gemeente Leiderdorp, 1640-1972. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, 1982.

Voorne

Hordijk, L. W., Inventaris van het archief van het

Hoogheemraadschap van de Bernisse, (1834) 1868-1954. Brielle, Waterschap de Brielse Dijk-ring, 1982.

Westfriesland

Fasel, W. A., Inventaris van het archief van het Heemraadschap Mijzen, 1847-1976. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Familie-, persoonlijke- en huisarchieven

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van J. van Baal (geb. 1900), 1935-1949, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Voorlopige inventaris van de archivalia van J. Beekmans, 1952-1971. Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van N. P. van den Berg (1813-1918), 1831-1918, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Meiboom, W. E., Voorlopige inventaris van het archief van Pieter van Bleiswijk, 1772-1787, 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1982.

Berge, M. J. van den, Inventaris van de verzameling Carel Bloemen, 1982. Rijswijk, 1982 (te raadplegen in het gemeentehuis van Rijswijk, waar ook de verzameling zelf berust).

Jong, J. de, Inventaris van het archief van de familie Cambier, 1643-1909. Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 20, 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1982.

Bervoets, J. A. A., Inventaris van het archief van leden van het geslacht (Naudin) ten Cate, 1748-1982, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Trapman, H. A., Inventaris van de collectie Cnoll, 1678-1709, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Eerste Afdeling, 1982.

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van Cor Don, schrijver, dichter, componist en beiaardier, 1936-1981 en van Uitgeverij van poëzie, proza en muziekwerken De Uiterdon, 1979-1980. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Krans, R. H., Inventaris van het archief van de familie Dutilh, 1692-1981. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Krans, R. H., Inventaris van de persoonlijke verzameling van Mr. J. Dutilh, 1827-1981. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Valenbreder-Everse, J., Inventaris van het huisarchief Elswout, 1500-1969. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Bervoets, J. A. A., Inventaris van het archief van J. H. Groen (1903-1981) en enige verwanten, 1903-1981, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van Dr. L. G. Kortenhorst (1886-1963), 1764-1974, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van C. Lekkerkerker (1869-1942), 1911-1924, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Muller, J. M., Inventaris van het archief van Prof. dr. H. A. P. Lorentz (1853-1928), 1866-1930, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Tempelaars, A. M., Voorlopige inventaris van het archief van Mr. H. G. baron Nahuis, heer van Burgst (1782-1858), (1788) ca. 1800-1835, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van A. D. de Paier (geb. 1920), 1961-1976, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Feringa, M. M. S., Inventaris van de persoonlijke verzameling van Dr. L. J. Pieters, 1948-1980. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Tempelaars, A. M., Inventaris van het archief van Prof. C. G. C. *Reinwardt* (1773-1854), (ca. 1760) 1815-1828, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Voorlopige inventaris van het archief van L. J. *Rogier*, 1918-1974, Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van D. *de Roo van Alderwerelt* (1898-1981), 1920-1980, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Bervoets, J. A. A., Inventaris van het archief van H. R. *Rookmaker* (1887-1945), 1906-1937, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Kompagnie, J. H., Inventaris van het archief van B. *Roelvink* (1912-1979), (1930) 1944-1979, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Warning, M. M., Inventaris van de papieren nagelaten door Nicolaas *Ruychaver*, 1570-1579, Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van J. H. *Scheps*, lid van de Tweede Kamer en lid van de vaste Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken, betreffende de Bijlmermeer, (1952) 1957-1968, Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Voorlopige inventaris van het archief van J. N. J. *Smulders*, 1930-1939, Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van A. D. W. *Tilanus* (geb. 1910), 1966-1981, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Voorlopige inventaris van het archief van L. G. J. *Verberne*, 1856-1956, Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Voorlopige inventaris van het archief van B. A. *Vermaseren*, 1939-1966, Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Krans, R. H., Inventaris van de persoonlijke verzameling van C. *Vermeij*, oprichter en directeur van het concern Olie-Scheepvaart, (1863) 1892-1973, Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Voorlopige inventaris van de verzameling van D. *Visser*, 1843-1908, (ca. 1975), Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, 1982.

Warning, M. M., Inventaris van het archief van huize *Welgelegen*, 1630-1809, Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1982.

Grünfeld, J. en Veen, A. van, Inventaris van het archief van de vereniging, sinds 1967 stichting familie *Wertheim*, 1913-1967, en van de familie Wertheim, 1812-1981, Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van H. *Wiegel* (geb. 1941), 1978-1981 ('fanmail'), ontvangen als minister van Binnenlandse Zaken), 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Bervoets, J. A. A., Inventaris van het archief van H. B. J. *Witte* (1909-1973), 1952-1959, 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Kerkelijke archieven en archieven van kerkelijke instellingen.

Amsterdam

Inventaris van het archief van de Minderbroedersfraterniteit, 1965-1973, 's-Hertogenbosch, Archief der Minderbroeders Capucijnen, z.j.

Keulen, A. W. M. van, Inventaris van het archief van de R.k. kerk H. Nicolaas, 1669-1971 (aanvulling en bewerking), Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Keulen, A. W. M. van, Inventaris van het archief van de R.k. kerk H. Wilibrordus buiten de Veste, 1661-1971 (aanvulling en bewerking), Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Peschar, H., Inventaris van het archief van de Doopsgezinde gemeente De Zon, waarin opgenomen de gemeente De Arke Noach en de gemeente De Oude Vlamingen, (1604) 1664-1801 (1809). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Delft

Bogaerd, P. C. A. van den, Inventaris van het archief van de Congregatie van R.k. jongeren, 1857-1975 en haar onderafdelingen, 1885-1967. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Bogaerd, P. C. A. van den, Inventaris van het archief van R.k. Ambachtsteekenschool, 1913-1920. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Bogaerd, P. C. A. van den, Inventaris van het archief van de Katholieke Arbeidersjeugd Delft (St. Josephparochie), 1946-1947. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Frank, J., Inventaris van het archief van de St. Hypolitusparochie te Delft en het Dekenaat Delft, (1795) 1796-1971 (1975). Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Wulp, B. van der, Inventaris van het archief van het R.k. Armbestuur, 1680-1975. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Dordrecht

Vliet, I. W. van, Inventaris van het archief der beheerders van de St. Odulphuskapel en het Burgemeesterspoortje, 1536-1845. Dordrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Enkhuizen

Wigmans, J., Inventaris van het archief van het Gereformeerde Weeshuis 1810-1955 (1965). In: Westfriese Inventarisreeks nr. 4. Hoorn, Archiefdienst Westfriese Gemeenten, 1982.

Naaldwijk

Smit, P. A., Inventaris van het archief van de Stichting Kapittel Sint Adriaan te Naaldwijk, 1295-1627. Naaldwijk, Gemeentearchief, 1982.

Papendrecht

Boer, A. M. den, Inventaris van de archieven der Hervormde gemeente Papendrecht, 1631-1960. In: Inventarisreeks nr. 13. 's-Gravenhage, Archiefdienst Nederlandse Hervormde kerk, 1982 (het archief berust bij de Hervormde gemeente van Papendrecht).

Rotterdam

Boom, H. ten, Inventaris van het archief van de Waalse Gemeente (supplement), (1640) 1657-1978. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Boom, H. ten, Inventaris van het archief van de Nederlands(ch)e Protestantenbond, Vere(en)iging voor Vrijzinnige Religie, Vrijzinnig Protestantsch Verbond te Rotterdam en Kring IV (later 7) van de Nederlands(ch)e Protestanten Bond Rotterdam, 1890-1975. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Okkema, J. C., Inventaris van het archief van de Particuliere Synode van Zuid-Holland (zuidelijk gedeelte) van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1906-1958. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Sikkema, J. H. P., Inventaris van het archief van het Rooms Katholiek Parochiaal Armbestuur, 1857-ca. 1950 (1968). Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Inventaris van het archief van het Rectoraat H. Margaretha Maria Alacoque te Katendrecht, 1911-1934, 's-Hertogenbosch, Archief der Minderbroeders Capucijnen, z.j.

Inventaris van het archief van het Klooster en Rectoraat (incl. scholen en verenigingen) H. H. Michael en Clemens te Charlois, 1924-1980, 's-Hertogenbosch, Archief der Minderbroeders Capucijnen, z.j.

Rijnsburg

Blom, H. C. P., Inventaris van de archieven der Hervormde gemeente Rijnsburg, 1553-1962. In: Inventarisreeks 13. 's-Gravenhage, Archiefdienst Nederlandse Hervormde Kerk, 1982 (het archief berust bij de Hervormde gemeente van Rijnsburg).

Voorburg

Inventaris van het archief van het Pokrofklooster + Oosters Werk, 1947-1980. 's-Hertogenbosch, Archief der Minderbroeders Capucijnen, z.j.

Woubrugge

Winkelman, H., Inventaris van de archieven der Hervormde gemeente Woubrugge. (1523) 1561-1970. In: Inventarisreeks nr. 13. 's-Gravenhage, Archiefdienst Nederlandse Hervormde Kerk, 1982 (het archief berust bij de Hervormde gemeente van Woubrugge).

IJmuiden

Inventaris van het archief van het Klooster en Rectoraat (incl. scholen, ziekenhuis en verenigingen) H. Laurentius van Brindisi te IJmuiden-Oost, 1907-1974. 's-Hertogenbosch, Archief der Minderbroeders Capucijnen, z.j.

Woudsma, J., Inventaris van het archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te IJmuiden-West, 1879-1976. IJmuiden, Gemeentearchief Velsen, 1982.

Verenigings- en stichtingsarchieven

Amsterdam

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van de Vereniging Centraal Luthers Weeshuis, 1899-1975. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van de Nederlandse Bond Maarten Luther, afdeling Maarten Lutherkerk te Amsterdam, 1944-1971. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Stoop, A., Inventaris van het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, (1802) 1945-1970 (1974) (aanvulling). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Delft

Croonenberg, J. en Kok, H. E., Inventaris van het archief van de Contactcommissie Electrotechnische Installateurs Delft, 1955-1974. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kok, H. E., Voorlopige inventaris van het archief van de Vereniging 'Het Kinderhuis', 1904-1980. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Kok, H. E., Voorlopige inventaris van het archief van de Vereniging tot oprichting en instandhouding van een gebouw voor Christelijke Belangen, 1920-1969. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Kok, H. E. en Wulp, B. van der, Inventaris van het archief van de Sociëteit 'Standvastigheid' te Delft, 1781-1967. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kok, H. E. en Croonenberg, J., Inventaris van het archief van het Dispuut Gladius, onderafdeling van Societas Studiosorum Reformatorium (S.S.R.), afd. Delft, 1945-1979. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kok, H. E., Inventaris van het archief van de Delftse Studenten Volleybal Vereniging 'Sigi', 1958-1979 en de afd. Basketbal, 1967-1975. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kok, H. E., Inventaris van het archief van de Stichting voor vluchtelingen hulp, Delft, 1955-1975. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kok, H. E., Inventaris van het archief van de Katholieke Studenten Vereniging Sanctus Vergilius en de Katholieke Studenten Sociëteit Alcuin, 1897-1979. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Kras, J. H. M., Voorlopige inventaris van het archief van de Delftse Vrouwelijke Studentenvereniging, 1900-1977. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Kras, J. H. M. Voorlopige inventaris van het archief van de Jeugdraad Delft, 1951-1974. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1981.

Roest, K., Inventaris van het archief van de Delftsche Gymnastiek Vereniging 'Sparta', 1894-1975. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gorinchem

Voorlopige inventaris van het archief van de Stichting Vrijwillig Pensioenfonds voor het personeel van De Vries Robbé & Co. te Gorinchem, 1935-1978. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Voorlopige inventaris van het archief van de Stichting Sociaal Fonds De Vries Robbé, 1970-1981. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

's-Gravenhage

Biesta, F. R., Inventaris van de archieven van de Vereniging Haagse Kunstkring, 1891-1971. Inventarisreeks nr. 9. 's-Gravenhage, Gemeentearchief, 1982.

Fledderus, L., Inventaris van het archief van de Haagse Jeugdherberg Stichting (1930) 1932-1973 (1974). 's-Gravenhage, Gemeentearchief, 1982.

Grootveld, R., Inventaris van de archieven van de Commissie tot beheer der Nutsscholen, de eerste twee scholen van het Nut, het Nutsscholenfonds en het Steunfonds der Nutsscholen, 1803-1973. 's-Gravenhage, Gemeentearchief, 1982.

Hogerhuis, D., Voorlopige inventaris van het archief van het Nood-Comité 's-Gravenhage, 1945. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Leiden

Schmidt-Kramer, S., Voorlopige inventaris van het archief van het Pharmaceutisch, chemisch en botanisch genootschap onder de zinspreuk 'Concordia', 1822-1898. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Rotterdam

Bollemeijer, B. J., Inventaris van het archief van de Bijzondere Avondvakteekenschool 'Algemeen

Belang' te IJsselmonde, 1920-1941. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Boom, H. ten, Inventaris van het archief van de Vereniging tot Uitbreiding van het Godsrijk in en buiten Delfshaven, 1855-1865. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Boom, H. ten, Inventaris van het archief van het Comité 'Handhaving Rijkseenheid', 1946-1949. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Cossee-de Wijs, F., Inventaris van het archief van de Algemene Nederlandse Vrouwenvereniging 'Tesselschade - Arbeid Adelt', 1871-1967. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Cossee-de Wijs, F., Inventaris van het archief van de Stichting voor Kinderdagverblijven (vóór 1966 Vereniging tot instandhouding van kleine kinderbewaarplaatsen te Rotterdam), 1884-1979. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Cossee-de Wijs, F., Inventaris van het archief van het Genootschap Voor Vrouwen Door Vrouwen, 1809-1975. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van de Nederlandse Rijn-Main-Donau Vereniging, 1951-1964. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van de Vereniging tot Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid, 1861-1976. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van het Rotterdamsch Genootschap Gijsbert Karel van Hogendorp, (1923) 1940-1970. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van de Vereniging van Effectenhandelaren, 1860-1974. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Feringa, M. M. S., Inventaris van het archief van de Studeinstichting Hotelbouw Weena, 1957-1963. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Nieuwenhuis, J. G. B., Inventaris van een onderdeel van het archief van de Stichting Koninklijke

Rotterdamse Diergaarde uit de persoonlijke verzameling van Mr. J. Dutilh, 1948-1972. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Vlaardingen

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de Afdeling Vlaardingen van de Nederlandsch R.k. Volksbond, vanaf 1946 Katholieke Arbeiders Beweging, vanaf 1964 Nederlands Katholiek Vakverbond, 1917-1979; en van het fonds Eigen Huis, 1924-1938; en van de Eucharistische Bond, vóór 1925 Mannenapostolaat, 1917-1950, onderafdelingen van de afdeling Vlaardingen. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gast, C. D., Inventaris van het archief van de Jeugdbiljartvereniging Olympia, 1969-1980. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Gast, C. D., Voorlopige inventaris van het archief van de Afdeling Vlaardingen van de Koninklijke algemene Vereniging Volksbond tegen Drankmisbruik, 1892-1979. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van de Arbeidersmuziekvereniging, later muziekvereniging Voorwaarts, 1905-1979. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van de Verzetgroep Willem te Vlaardingen van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, 1944-1946. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Weesp

Kemperman-Wilke, I., Voorlopige inventaris van het archief van de Anti-Revolutionaire Partij, afdeling Weesp, 1946-1980. Weesp, Gemeentearchief Weesp, 1982.

Zaanstad

Groot, T. de, Inventaris van het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Koog-Zaandijk, 1788-1978. Zaanadam, Gemeentearchief Zaanstad, 1982.

Bedrijfsarchieven

Amsterdam

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van Gebroeders Huijsinga, commissie van makelaars in effecten, 1785-1956. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Delft

Croonenberg, J. en Kok, H. E., Inventaris van het archief van de Coöperatieve vereniging 'Gas en Elektriciteit U.A.', 1963-1969. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

's-Gravenhage

Bervoets, J. A. A., Voorlopige inventaris van het archief van het Adviesbureau Kortenhorst, 1941-1965. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1982.

Leiden

Hendriks, A. B., Inventaris van de persoonlijke archieven van de firmanten en eigenaren van het bedrijf J. J. Krantz & Zoon te Leiden, waarin opgenomen stukken betreffende het beheer van de bedrijven de stoffenhandel 'Fa. Krantz & Zoon te 's-Gravenhage', de laken- en wollenstoffenfabriek 'fa. J. J. Krantz & Zoon te Leiden', de 'Wollengarenfabriek' te Leiden en de Volksbadhuizen te Leiden, (1731) 1797-1970. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Vlaardingen

Bovée, L. J. M., Voorlopige inventaris van de archieven van Visserij-Maatschappij Vlaardingen N.V., 1904-1964, N.V. Visscherij-Maatschappij Mercurius, 1943-1950, G. Kornaat's Handelmaatschappij N.V., 1959-1964 en van de Onderlinge Verzekering-Maatschappij Vlaardingen, 1900-1936. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1982.

Een nieuw instrument bij de beoefening van de stadsgeschiedenis

G. van Herwijnen

De laatste decennia is er een duidelijke verandering bij de beoefening van de stadsgeschiedenis zichtbaar. Naast de meer traditionele bestudering van de rechtshistorische ontwikkeling en de politieke, institutionele, kerkelijke en economische geschiedenis en de iets later tot ontplooiing gekomen sociale geschiedenis, is er nu ook aandacht voor het onderzoek naar de oudste kernen en de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van de stedelijke nederzettingen. Naast de op schrift gestelde bronnen zijn de archeologische bronnen, dat wil zeggen de voorwerpen, fundamenten en grondsporen die in de bodem waren, alsook de bouwwerken en bouwresten boven de grond, de stadsplattegronden en het landschap onderwerp van onderzoek geworden. Vooral in Duitsland waar na de Tweede Wereldoorlog in veel gebombardeerde steden archeologisch onderzoek op grote schaal plaatsvond, bereikte men de eerste resultaten van deze *Stadtkernforschung*, de bestudering van de oude binnenstad, de stadskern. Grote stimulans ging daarbij uit van het in 1958 verschenen boek van Erich Keyser over de oudste vestiging en bebouwing in de Noordwestduitse steden in de Middeleeuwen¹. In die studie wordt aangegeven hoe men met behulp van niet-gescreven bronnen en vooral met stadsplattegronden een dergelijk onderzoek moet uitvoeren. In ons land is het stadskernonderzoek eerst na 1960 van groter belang geworden en het zijn in het bijzonder de archeologen, historisch-geografen en stedenbouwkundigen geweest die hier als eersten aan het werk gingen. De historici volgden, daarnaast hebben ook kunsthistorici en naamkundigen hun bijdragen geleverd. Van de publikaties van de historisch-geografen en stedenbouwkundigen is voor het onderzoek naar de middeleeuwse hollandse stadsvorming en vroegste stadsgeschiedenis – en in het vervolg willen wij ons tot de regio Holland beperken – van zeer grote betekenis de studie van J.C. Visser over Schoonhoven². In dit in 1964 verdedigde proefschrift toont Visser aan dat de ruimtelijke ontwikkeling en de materiële verschijningsvorm van een nederzetting enerzijds beïnvloed worden door de eisen die de bewoners maatschappelijk en economisch stellen, maar anderzijds ook en eigenlijk zeer dwingend door het fysische milieu waarbinnen die nederzetting zich ontwikkelt. Fysisch-geografische factoren als de gesteldheid van bodem en terrein, de ligging aan een rivier, maar ook ontginningsactiviteiten en de loop van land- en waterwegen oefenen grote invloed uit op de vestiging en de

ontwikkeling van een nederzetting of van delen daarvan. Daarnaast wijst Visser op het belang van onderwerpen als de grootte en het gebruik van de percelen, de aard van de bebouwing op die percelen, de dichtheid van de bebouwing, de aanwezigheid van een coherent stratenplan, de aandacht voor de waterwegen (grachten, havens) binnen een stad, het ontstaan van pleinen en markten, de verschillende stadia van omwalling of ommuring.

Uit de school van Visser, die sinds 1971 buitengewoon hoogleraar in de stedenbouwschiedenis aan de Technische Hogeschool te Delft is, kwamen twee interessante publikaties: de omvangrijke studie van Van Orle over Leiden³ en de onlangs verschenen dissertatie van Raue over Delft⁴. Beide auteurs zijn architecten van professie en beiden zijn geïnteresseerd in de ruimtelijke en stedenbouwkundige ontwikkeling van de door hen behandelde steden. Speciale aandacht willen wij hier geven aan het tweede deel van het werk van Van Orle: een Atlas met een groot aantal reproducties van oude stadsplattegronden en met vele nieuwe kaarten. Wij noemen daarvan de belangrijkste om de grote betekenis aan te geven van deze Atlas voor de bestudering van de topografische geschiedenis van Leiden. Er is een kaart waarop de groei van het stedelijk gebied tot het jaar 1675 is aangegeven. Op een reeks kaarten (schaal 1:2.000) worden het oudste stadsgebied en de middeleeuwse en 17de-eeuwse stadsvergrotingen gereconstrueerd op basis van metingen die sinds 1585 verriicht zijn en op basis van tekeningen in de prentenverzameling van het Leidse gemeente-archief. Van Orle heeft echter op deze kaarten de percelen binnen een door straten omgeven terrein niet kunnen aangeven, dus ook niet welke gebieden binnen de stad precies bebouwd en onbebouwd waren. Voor deze periode ontbraken hem daartoe voldoende ge-

- 1 E. Keyser, *Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter*. Remagen 1958.
- 2 J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen*. Assen 1964.
- 3 H.A. van Orle, *Leiden binnen en buiten de stadswesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, 2 dln. Leiden 1975.
- 4 J.J. Raue, *De stad Delft. Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen. Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek*. Delft 1982.

gevens. Een uitzondering maakt hij voor de gebouwen van wereldlijke en geestelijke instellingen, waarvan ook vele afzonderlijke kaartjes in het eerste deel van het boek te vinden zijn. Op de kaarten met de stadsuitbreidingen van na 1574 zijn zoveel mogelijk alle grondaankopen, die door de stad gedaan zijn, geregistreerd. In de Atlas vindt men een serie kaarten, door Van Oerle sociografische kaarten genoemd (schaal 1:1.000), waarop een demografisch beeld van de stad aan het einde van de 16de eeuw wordt gegeven. Voor deze serie is gebruik gemaakt van gegevens van de volkstelling van 1581, het Register Vetus van 1585 en het Oud Belastingboek van 1601. Van elk perceel (ook op deze kaarten niet precies ingetekend) worden voor zo ver mogelijk op de kaart aangegeven het huisnummer, de huurwaarde ingedeeld naar klassen, de beroepen van de bewoners en het aantal huishoudens per huis.

Ook voor het gebied buiten de stadsvesten geeft Van Oerle verschillende kaarten, onder andere van het Leidse Ommeland omstreeks 1600 (schaal 1:1.000 met als ondergrond de daartoe vergrote topografische kaart van 1957), waarop de binnen het Ommeland liggende kastelen, kerken, kloosters, gasthuizen en andere instellingen binnen en buiten Leiden. De laatste door Van Oerle gepresenteerde kaart is een reproductie van de stadsplattegrond van W.A. van Campen uit 1850. Van Campen was landmeter bij het kadaster en hij volgt dan ook de kadastrale kaart. Zo zien we eerst nu van elk perceel binnen Leiden de precieze ligging en omvang, welk gedeelte van het perceel bebouwd of onbebouwd is, waar in de stad grote binnenplaatsen, tuinen, parken begraafplaatsen e.d. liggen en welke gebouwen openbare gebouwen zijn (donkerder gekleurd). Op het belang van dit type kaarten komen we later terug.

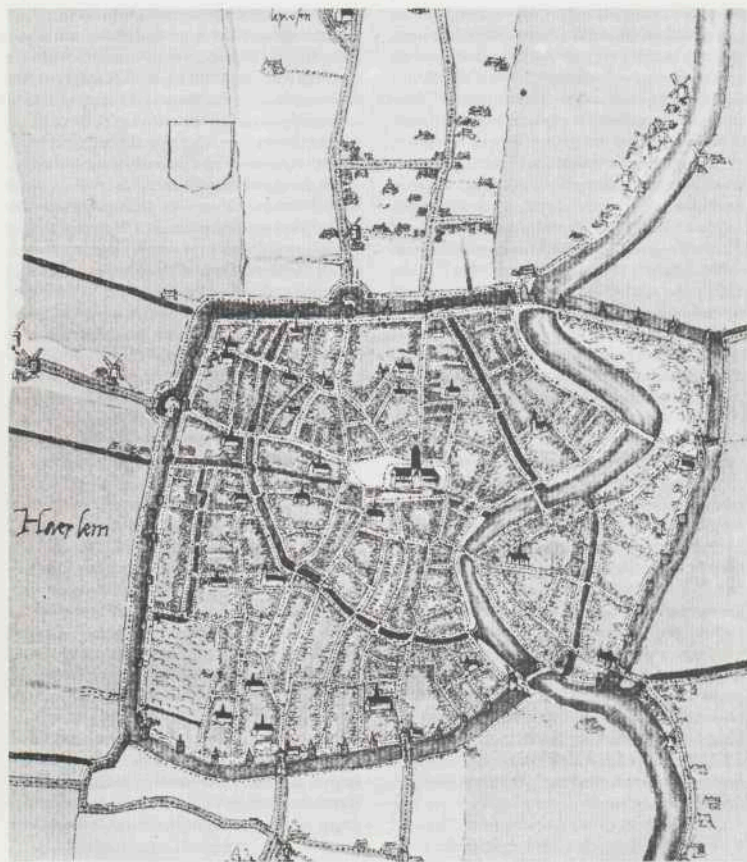
Naast de studies van de historisch-geografen en stedenbouwkundigen is het werk van archeologen van grote betekenis voor het stadskernonderzoek. De lezers van dit tijdschrift worden jaarlijks ingelicht over de belangrijke vorderingen binnen de Hollandse steden op dit wetenschapsgebied. Opgravingen in Dordrecht, Rotterdam, Schiedam, Delft, Leiden, Haarlem, Amsterdam, Alkmaar, Hoorn en Medemblik leveren vele nieuwe gegevens voor de stadsgeschiedenis. Als voorbeeld noemen we hier de opgravingen in Holands oudst stad: Dordrecht. Dankzij die opgravingen is nu bekend dat ten Westen van de oudste bebouwing, die in een lange strook aanwezig was op de verhoogde

oever van een binnenwater (de Oude Haven of Voorstraatshaven) en waarvan de erven aan de achterzijde tot aan de oever van een buitenwater doorliepen, landaanwinning heeft plaatsgevonden door aanplemping het water in. De aanwezigheid ter plaatse van dat buitenwater was noch uit geschreven bronnen, noch uit oude plattegronden bekend. Archeologische gegevens tonen nu aan dat dit proces van aanplemping begon in de tweede helft van de 13de eeuw en gedurende enige honderden jaren tot omstreeks 1550 in etappes is voortgegaan. Zo werd een nieuw woon- en werkgebied gecreëerd. Ook aan de oostzijde waar een moerassig veengebied lag, heeft men in de Middeleeuwen met zware lagen van kleiplagen en huisvuil het terrein opgehoogd en voor bewoning geschikt gemaakt⁵. Nieuwe gegevens over de oudste stadsuitbreiding in Dordrecht zijn bekend geworden dankzij archeologisch onderzoek.

Het belang van de archeologie voor het stadskernonderzoek werd onlangs nog eens onderstreept in het rapport *Het bodemarchief bedreigd*⁶. Hierin werd aangetoond dat in talrijke steden in Nederland, ook in Holland, de laatste jaren veel mogelijkheden voor archeologisch onderzoek verloren zijn gegaan wegens gebrek aan geld, tijd of belangstelling of uit onwetendheid, daar men eigenlijk niet wist dat men op een voor stadskernonderzoek belangrijke plaats bezig was de bodem grondig te verstoren. Op kaarten heeft men bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort voor elke stad deze voor archeologisch onderzoek verloren gegane terreinen ingetekend. Tevens heeft men voor elke stad op die kaarten aangegeven waar gelet op de prognoses in structuur- en bestemmingsplannen de komende jaren kansen voor onderzoek verloren dreigen te gaan, omdat men van plan is stadsdoorbraken en saneringen uit te voeren of fundamenten te leggen voor

5 H. Sarfatij in: L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij (red.), *Archeologen werken in Zuid-Holland*, Leiden 1975, p. 48-55. Vgl. voor Amsterdam J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam-Haarlem 1977 en voor Haarlem H.H. van Regteren Altena en B.M.J. Speet, *Middeleeuws Haarlem. Een archeologische en stadsvergelijkende verkenning*, in: *Bulletin KNOB* 81 (1982), p. 14-82.

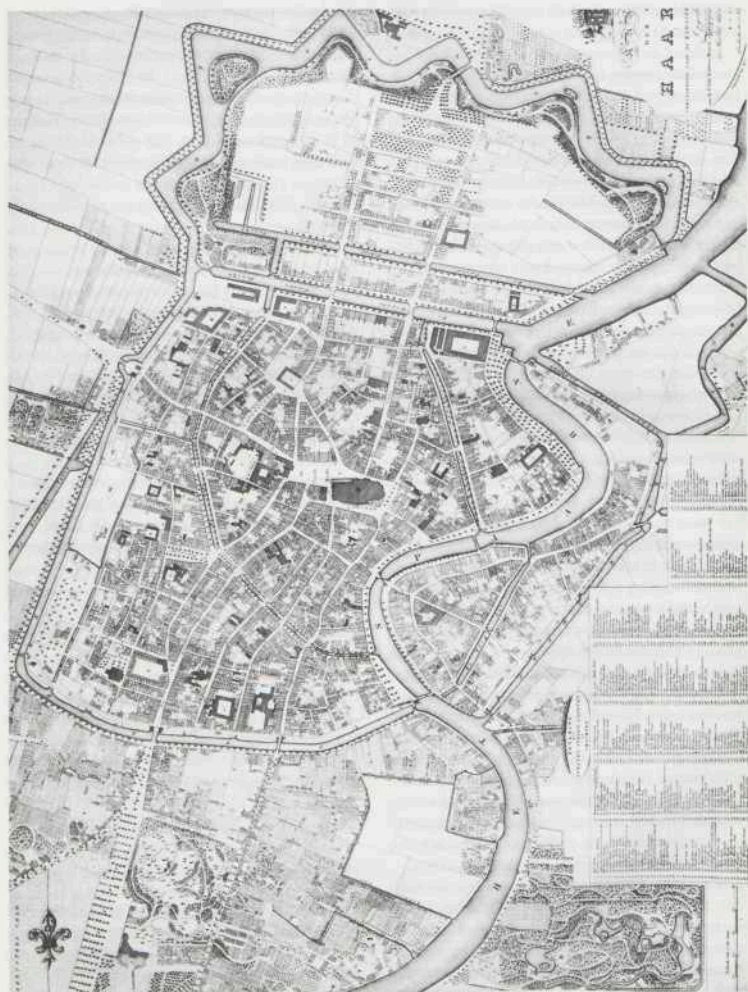
6 *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, onder redactie van W.A. van Es e.a., Amersfoort-'s-Gravenhage 1982.

Atb. 1. Haarlem, stadsplattegrond door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Foto Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

gebouwen die diep de grond in gaan (parkeergarages bijvoorbeeld). De percentages verloren en bedreigde terreinen zijn in veel steden verrassend hoog. Het rapport geeft deze percentages voor alle Nederlandse steden en behandelt als voorbeeld een twaalfstal steden, waaronder Hoorn, Den Haag

en Leiden. Het rapport pleit nu voor maatregelen om het aantal verloren kansen voor archeologisch onderzoek zo klein mogelijk te houden. Eén van de maatregelen is het aanstellen van een stads-archeoloog, die – mits toegerust met voldoende middelen – kan meehelpen dat gegevens uit het

Afb. 2. Haarlem, stadsplattegrond door F. J. Nautz uit 1822 (Foto Gemeentearchief Haarlem).

bodemarchief toch nog tijdig kunnen worden vastgelegd. Gelukkig zijn er in een aantal Hollandse

steden reeds stadsarcheologen werkzaam of zijn er attente archeologische commissies. Toch is waak-

zaamheid geboden zoals dit rapport duidelijk aantoon.

Door deze nieuwe, hierboven geschetste wijze van beoefening van de stadsgeschiedenis ontstond de behoefte aan atlassen met goede kaarten, goede stadsplattegronden. En wel om drie redenen. Ten eerste wenst men kaarten die een zo vroeg mogelijke en een zo precies mogelijke weergave van een stad bieden, kaarten die op zich een bron van onderzoek kunnen zijn, zoals Keyser bepleitte. Het kaartbeeld is dan uitgangspunt bij de bestudering van de topografische ontwikkeling. De kaart laat immers zien: de loop van waterwegen en straten in een stad, de verbinding van straten met elkaar en de aansluiting op waterwegen, de plaats in een stad waar bruggen, markten, pleinen, gebouwen van wereldlijke en geestelijke instellingen liggen, waar het eventueel aanwezige kasteel ligt of heeft gelegen, waar een opvallende concentratie van bedrijfsgebouwen is, waar de verschillende omwallingen of ommuringen hebben gelegen. De kaart helpt mee antwoord te vinden op vragen als: waarom lopen die straten juist zo en van waar naar waar? Waarom liggen markten en gebouwen juist daar? Waar ligt het centrum, de kern of zijn er meer kernen? Oude kadastrale kaarten laten op betrouwbare wijze de topografische situatie van een stad zien en geven tevens de precieze ligging, grootte en aard van bebouwing van alle percelen in die stad.

Ten tweede wil men kaarten, basiskaarten, waarop resultaten van onderzoek ingetekend kunnen worden, zoals bijvoorbeeld op veel kaarten van de hierboven genoemde Atlas van Leiden van Van Oerle is gebeurd, in het bijzonder zijn sociografische kaarten. Verder denken wij hierbij aan kaarten waarop een middeleeuwse wijkindeling wordt aangegeven. Het was immers reeds in de Middeleeuwen gebruikelijk de stad te verdelen in een aantal wijken en wel om militaire, bestuurlijke, financiële en juridische redenen. Andere voorbeelden zijn de kaarten waarop de straatnamen, die vermeld worden in de bronnen van een bepaalde periode, zijn ingetekend, of kaarten waarop wordt aangegeven waar in een stad archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden (vondstverspreiding) met welke resultaten, in het bijzonder de datering van de vondsten. Het naast elkaar leggen van deze kaarten, waarop verschillende thema's uit de geschiedenis van een bepaalde stad behandeld worden, werkt verhelderend.

Ten derde wenst men kaarten die gebruikt kunnen

worden bij het vergelijkend stadskernonderzoek. Door onderlinge vergelijking van steden kunnen vragen vaak beantwoord worden, wordt men op zaken attent gemaakt, blijkt dat bijzonder geachte situaties ook elders voorkomen en daar gemakkelijker te verklaren zijn of juist elders niet voorkomen en in dat geval uniek zijn. Dan is het nodig dat men over kaarten beschikt die ook onderling vergelijkbaar zijn, omdat ze uit een zelfde tijd dateren, gelijksoortig zijn en op een zelfde schaal getekend.

Zo is bij de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis het plan ontstaan dergelijke atlassen te vervaardigen. In deze Commissie werken stadshistorici uit alle Europese landen samen. Voor Nederland hebben Prof. dr. C. van de Kieft (Universiteit van Amsterdam) en Prof. dr. ir. J.C. Visser (Technische Hogeschool Delft) zitting in deze Commissie⁷. Inmiddels zijn voor Engeland, Duitsland, Frankrijk en de Scandinavische landen de eerste delen van deze stedenatlussen verschenen⁸. Ook voor Nederland zijn de eerste twee afleveringen, gewijd aan Haarlem en Amersfoort, onlangs gepubliceerd⁹. De derde aflevering, waarin de stad Zutphen wordt behan-

7. Naast de vervaardiging van atlussen zijn er nog twee projecten van de Commissie waaraan Nederland medewerkt: de samenstelling van bibliografieën en de uitgave van teksten. Voor Nederland verschenen reeds: C. van de Kieft, *Recueil de textes d'histoire urbaine néerlandaise des origines au milieu du XIIIe siècle*, in: *Elenchus fontium historiae urbanae*, deel I, Leiden 1967, en G. van Herwijnen, *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland*, Leiden 1978.

8. *Historic towns. Maps and plans of towns and cities in the British Isles*, with historical commentaries from the earliest times to circa 1800, ed. by M.D. Lobel, 2 dln., verschenen. Londen 1969 en 1975. *Deutscher Städteatlas*, herausg. von H. Stobö, 3 dln., verschenen. Dortmund 1973-1982.

Atlas historique des villes de France, sous la direction de Ch. Higounet, J.B. Marquette et Ph. Wolff, 3 afleveringen verschenen. Parijs 1982. *Scandinavian atlas of historic towns*, ed. by E. Jutikkala, 2 afleveringen verschenen. Odense 1977.

Plannen tot uitgave van dergelijke atlussen in België en Oostenrijk zijn in een ver gevorderd stadium.

9. *Historische stedenatlas van Nederland*, onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner, 2 afleveringen verschenen: I (Haarlem) en II (Amersfoort), tekst B.M.J. Speet, kaarten Th. Rothfus, Delft 1982.

deld, is ter perse. Volgende afleveringen worden voorbereid, onder andere voor de Hollandse steden Delft, Dordrecht, Gouda, Schoonhoven en Weesp.

Wat bieden deze atlanten? Hoewel er tussen de atlanten van de verschillende landen wel enige verschillen bestaan, zijn de basisprincipes gelijk en hebben de atlanten een aantal dezelfde typen kaarten.

In alle atlanten, ook de buitenlandse, is de hoofdkartaart voor elke stad een kaart op schaal 1:2.500. Deze nieuw getekende kaart is gebaseerd op het kadastrale minuutplan uit de eerste decennia van de 19de eeuw. Voor dit tijdstip is gekozen omdat eerst dan, na de invoering van het kadaster, deze precieze en gedetailleerde kaarten voor alle steden beschikbaar zijn, en omdat korte tijd daarna ten gevolge van de industrialisatie de ruimtelijke structuur van veel steden ingrijpend verandert. De kaarten geven dus een beeld van de steden nog voordat zij door vestiging van nieuwe industrieën, door toename van de bevolking, door stadsuitbreidingen en door toename van het verkeer (naast de land- en waterwegen nu ook de spoorwegen) een geheel ander aanzien krijgen. De kwaliteit van vele van de oudste minuutplannen en de vele kadastraal-technische mededelingen, die op de kaarten staan, lieten niet toe die kaarten te reproduceren in de atlas. Daarom zijn er nieuwe kaarten getekend op de genoemde schaal van 1:2.500. Op de kaarten in de Nederlandse atlas kon niet zoals in de buitenlandse atlanten door een kleur worden aangegeven op welke wijze de ruimte van elk perceel benut werd (bebouwd of onbebouwd). Daarom is ter aanvulling op de hoofdkartaart voor elke stad een reproductie van een vroeg-19de-eeuwse stadsplattegrond opgenomen waar de bebouwing binnen een stad wel nader is aangegeven. Deze stadsplattegronden werden in die tijd voor een groter publiek vervaardigd door landmeters werkzaam bij het kadaster. Zo maakte F.J. Nautz in 1822 de plattegrond van Haarlem en W.A. van Campen in 1850 de reeds eerder door ons genoemde plattegrond van Leiden, waarmee Van Oerle zijn atlas afsloot.

Naast de eerste helft van de 19de eeuw, wanneer de eerste kadastrale minuutplannen worden gemaakt, zijn de jaren rond 1560 een tweede zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de Nederlandse stedelijke cartografie. Dan meet Jacob van Deventer in opdracht van koning Filips II voor militaire doeleinden de Nederlandse

steden op en maakt hij van deze steden plattegronden die uniek zijn in hun soort¹⁰. De nauwkeurigheid waarmee Van Deventer zijn kaarten vervaardigd heeft, maakt deze kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor de bestudering van de ruimtelijke structuur van de 16de-eeuwse stad, en wel op een moment dat de middeleeuwse stadsontwikkeling is afgesloten en men aan de vooravond staat van de laat-16de-eeuwse en 17de-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestigingbouw. Daarom is in de Nederlandse stedenatlas een reproductie van deze kaarten van Van Deventer opgenomen en wordt hierbij op gelijke schaal een transparant van de kadastrale minuutplan gevoegd. Vergelijking van de situatie in 1560 met die van het begin van de 19de eeuw is hierdoor gemakkelijk mogelijk en leidt tot verrassingen.

Tevens is het mogelijk om de gegevens die op de kaarten van Van Deventer staan te gebruiken voor de hoofdkartaart. Op de hoofdkartaart zijn namelijk ingetekend de openbare gebouwen, verdedigingswerken (muren, poorten, torens), molens, geestelijke instellingen, liefdadigheidsinstellingen en oude waterwegen.

Gebouwen die dateren van vóór 1560 zijn in rode kleur aangegeven, gebouwen die tussen 1560 en de eerste helft van de 19de eeuw zijn gebouwd in grijze kleur. Vergelijking van de aanwezigheid en ligging van genoemde bouwwerken voor beide perioden is zo zeer gemakkelijk. Door het gebruik van een bepaalde arcering is tevens aangegeven of een gebouw in het begin van 19de eeuw nog aanwezig of reeds verdwenen is. Een *legende* licht een en ander toe. Tevens zijn zo veel mogelijk de begrenzingen van de bij de gebouwen behorende terreinen aangegeven en wordt van alle hierboven genoemde en op de kaart ingetekende gebouwen in het tekstgedeelte van de atlas een korte bouwgeschiedenis gegeven.

Elke aflevering van de stedenatlas bevat ook een kaart (schaal 1:10.000) waarop de vroeg-19de-eeuwse fysisch-geografische situatie van de stad en haar omgeving is aangegeven. Deze situatie is immers voor de topografische ontwikkeling van

10 J.C. Visser, De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de Laat-Middeleeuwse stad, in: *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte, Festschrift für Hektor Ammann*, Wiesbaden 1965, p. 116-123.

een stad van zo grote betekenis. Op deze kaart zijn hoogtelijnen ingetekend en zijn de bodemgesteldheid en het grondgebruik van het om de stad liggend gebied aangegeven. Zo wordt voor Haarlem op deze kaart getoond waar de strandwal liep, waarop Haarlem ontstaan is, en waar de overgang van duinzand naar veen plaatsvond. In een gebied van ongeveer 9 km² is rond Haarlem aangegeven waar in het begin van de 19de eeuw precies weilanden, bouwland, bossen, tuinen, boomgaarden e.d. lagen en waar wegen en waterlopen waren. Om een overzicht te geven van een nog groter gebied rond de stad is aan het kaartmateriaal een reproductie uit de Topografische Atlas van ca. 1850 toegevoegd (schaal 1:50.000). Deze Atlas heeft de oudste volledige serie topografische kaarten die wij voor Nederland kennen.

Indien enigszins mogelijk worden voor elke stad kaarten toegevoegd waarop zijn aangegeven de verschillende fasen van de stadsuitbreiding, de middeleeuwse wijkindeling en de middeleeuwse straatnamen. Voor Haarlem zijn deze drie kaarten in de atlas opgenomen. De basiskaart voor deze kaarten is de steeds eerder genoemde hoofdk kaart, maar nu verkleind (1:5.000) en in lichtgrijs gedrukt, terwijl de gegevens die betrekking hebben op het onderwerp van de kaart in donkere kleuren zijn gedrukt¹¹.

Tenslotte completeren reproducties van enige oude, goede informatie verschaffende stadsplattegronden de atlas.

Elke aflevering van de atlas wordt geopend met een korte schets van de topografische geschiedenis van de stad die in die aflevering behandeld wordt. Voor deze schets wordt niet alleen gebruik gemaakt van gedrukte bronnen en literatuur, maar ook van nog niet gepubliceerde archivalia.

Aan de samenstelling van de Nederlandse Historische Stedenatlas werken velen mee. De zorg voor de tekst is in handen van leden van de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, voor het tekenen van de kaarten en voor de technische uitvoering van de atlas zijn leden van de vakgroep Geschiedenis van de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft verantwoordelijk. Verder is er de onontbeerlijke hulp van anderen.

Zo is deze atlas het resultaat van de samenwerking tussen historisch-geografen, stedenbouwkundigen, cartografen, archeologen, kunsthistorici, naamkundigen en historici, vooral ook historici ter plaatse in het bijzonder de stadsarchivariissen en

hun medewerkers. Met recht kan hier gesproken worden van een interdisciplinaire samenwerking.

11 Zie voor het op deze wijze gebruiken van de vroeg-19de-eeuwse kadastrale minuutplannen ook de vele stadsplattegronden van Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem in: P.A. Henderikx, *De oudste bedelordeboosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht 1977, Hollandse Studien 10.

Psychiatrische inrichtingen

Joost Vijselaar, *Krankzinnigen Gesticht. Psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910*. Haarlem 1982. Fibula-Van Dishoeck. Prijs: f 33,50.

De zorg voor de krankzinnigen is een maatschappelijke aangelegenheid, die de laatste twintig jaar sterk aan veranderingen onderhevig is geweest. De positie van de krankzinnige, de medische en maatschappelijke zorg, de omgeving, waarin de geestesgestoorde verblijft, de opname en ontslag uit de inrichtingen, zijn factoren die niet langer in een besloten kring van deskundigen worden behandeld, maar waarbij allerlei groeperingen uit de samenleving worden betrokken. Sinds 1911 is het aantal geasyleerde krankzinnigen in Nederland gaan dalen, na de Tweede Wereldoorlog zijn veel inrichtingen, waarin de geestesziekten voorheen levenslang 'in bewaring gesteld werden', tot psychiatrische ziekenhuizen geworden, waarin de patiënten voor beperkte tijd worden opgenomen. In de periode 1880-1910 was dit zeer zeker niet het geval. De geschiedenis van de psychiatrische inrichtingen werd tot voor kort niet te boek gesteld, maar bleef beperkt tot gedenkboeken en artikelen in de *Psychiatrische en Neurologische Bladen*. In de laatste jaren is daar duidelijk verandering in gekomen. In de meeste Westerse landen wordt de geschiedenis van de krankzinnigenzorg bestudeerd en er verschijnen sinds 1978 vele boeken en tijdschriftartikelen over dit onderwerp. Nederland blijft daarbij niet achter. Een van de voortrekkers op dit gebied is de auteur van dit boek.

In 1979 werd door het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid (NCGV) een werkgroep opgericht 'Historische Bezit Psychiatrische Ziekenhuizen', die tot doel had historisch erfgoed van psychiatrische inrichtingen te inventariseren en te behouden. Het is de verdienste van Joost Vijselaar geweest dat hij zich voor dit doel heeft ingezet op een wijze, die niet alleen de belangstelling van de historici heeft geprikkeld, maar die allen, die met de zorg voor geesteszieken te maken hebben, bij zijn werk heeft betrokken.

Reeds eerder publiceerde Vijselaar het boek *Verloren Gewaad* (1981), waarin hij de resultaten van zijn speuractie mededeelde. Maar dit recente werk is historisch beter onderbouwd, de auteur gaat hier in op de maatschappelijke context, waarin de inrichtingen functioneerden, de genees-

kundige visie en de behandeling van de patiënten, de zorg van de verpleging, de herkomst van de patiënten. Hieruit blijkt dat de auteur zich bijzonder goed heeft ingewerkt in de veelzijdigheid van het begrip krankzinnigenzorg, voorwaar geen sinecure. Zoals de inleider, Jan van de Lande schrijft, hanteert de auteur een prachtig aangepaste taal, hij weet voorzeker de sfeer op te roepen van de eeuwwisseling, toen de Victoriaanse taboesfeer het gevoelsleven beklemd en Freuds leer nog als hoogst onzedelijk werd beschouwd. Mede door deze sfeer is het boek spannend geschreven, zonder enig spoor van sensatie.

Zeker, het onderwerp is niet opwekkend, maar de evenwichtige behandeling, met de vaak vertederende foto's en tekeningen, maken het tot een *document humain*, dat voor een ieder, die bij de krankzinnigenzorg betrokken is, van belang kan zijn.

A. M. Luyendijk-Elshout

Ornamenten van zink

Meindert Stokroos, *Zink in Nederland. Het gebruik van het metaal zink in de 19de eeuw*. Amsterdam (1983). Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, Amsterdam. Prijs: f 12,50. Wordt franco toegezonden na storting van dit bedrag op bankreknr. 94.96.14.378 van de Centrbank, Damrak 53 ten name van Bureau Monumentenzorg Amsterdam-publicaties onder vermelding van 'Zink in Nederland'.

Meindert Stokroos heeft ons inzicht in het 19de-eeuwse bouwwezen verrijkt met dit boekje over de fabricage en de toepassing van zink. Bij zink denk je meestal meteen aan dakgoten en de ouderen onder ons misschien aan verzinkte emmers en teilen, die nu wel geheel door plastic dito verdrongen zijn. Het materiaal biedt echter ruimere mogelijkheden.

De techniek van het bereiden van zink werd aan het eind van de 18de eeuw ontwikkeld, de fabricage kwam pas in de 19de eeuw goed op gang. Het vinden van toepassingen ging niet zo snel. Zink bleek uiteindelijk een goed en niet-giftig alternatief voor loden dakbedekking te zijn, waarvan de eerder genoemde dakgoten nog een restant vormen. Behalve van zinken dakbedekking werden de daken ook van andere zinken ornamenten voor-

zien, balustrades, sierhekwerk, dakvazen, mansarderingen e.d. Het materiaal leende zich ook voor het gieten van beelden, die dan afgewerkt werden met een laagje van een ander materiaal dat aantrekkelijker oogde of met een verflaag. Er zijn drie methodes van bewerking: drijven op een draai-bank met holle en bolle mallen van voorgewalste zinkplaten, stampen van die platen tussen twee metalen stempels, gieten met vloeibaar zink. Er zijn in Nederland een aantal zinkfabrieken geweest, waarvan de belangrijkste Braat in Delft, Schütz in Zeist en Scholte in Amsterdam waren. Er heeft nog geen inventarisatie van zinken objecten plaatsgevonden, dit boekje wil daartoe een aanzet geven. Ik hoop dat het daarin slaagt. De huidige luchtverontreiniging is niet best voor het zink, dus enige haast is misschien niet misplaatst. Geheel terecht gaat de auteur niet in op de artistieke kwaliteiten van de zinken objecten, dat is op dit moment van ondergeschikt belang.

Th. M. Wijntjes

Kerken

Ken Uw kerk. Uitgave Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Maasland, 1983. Verkrijgbaar bij de kerk, Prijs: f7,50.

J. W. Moerman, *De kerk van Schipluiden.* Uitgave Hervormde Gemeente te Schipluiden ter gelegenheid van kerkepad 1983. Verkrijgbaar bij de kerk, prijs: f4,50.

P. J. J. M. van Wees, *200 Jaar Parochie St. Jan Uithoorn 1782-1982.* Uitgave kerkbestuur St. Jan Uithoorn (1982).

Joop Roest, *Vrije vogels, de geschiedenis van de vrijzinnige protestanten in Vlaardingen.* 1983. Prijs: f21,50; te bestellen: Binnensingel 57, 3134 NB Vlaardingen.

Vier boekjes over plaatselijke kerkgeschiedenis waarvan de laatste twee een zekere pretentie hebben. De beide eerstgenoemde mogen echter ook genoemd worden. Het zijn uitgaven naar aanleiding van de kerkepadroutes die de NCRV in de zomer van 1983 o.a. in het Westland organiseerde. Deze nu al voor het vijfde jaar met groot succes uitgestippelde toeristische routes langs bezienswaardige kerkgebouwen geven de kerkelijke gemeenten ter plaatse meestal wel aanleiding tot het (laten) maken van een boekwerkje over hun

gebouw. De publikaties over Maasland en Schipluiden behoren tot de goede voorbeelden van zo tot stand gekomen gidsen. Beide berusten op historisch onderzoek, zijn aantrekkelijk uitgegeven en niet duur. Van het door de heer Moerman geschreven boekje over Schipluiden wordt zelfs aangekondigd, dat het t.z.t. zal worden gevolgd door een meer uitgebreide uitgave. De kerk met zijn vooral heraldisch interessante interieur is het zeker waard.

Het Maaslandse boek gaat natuurlijk over de fatale brand van juni 1945 en de herbouw die in 1954 gereed kwam. Maar ook worden bv. de drie predikantenborden duidelijk afgebeeld en alle namen (1576-1951) vermeld zoals die op de borden voorkomen. Hierdoor en door de overige complete documentatie en afbeeldingen van het kerkzilver, de gebrandschilderde ramen en het orgel is dit boek evenals dat van Schipluiden meer geworden dan een vlotte gids voor de vluchtige toerist. Het gedenkboek van de Vlaardingse remonstrante gemeente, want dat is het ondanks de misleidende titel, is helaas een gemiste kans. Het is te betreuren, dat de verantwoordelijke kerkeraad niet heeft ingezien, dat de geschiedenis van de remonstranten in het overigens orthodoxe Vlaardingen het waard zou zijn geweest om er een serieus historisch onderzoek aan te wijden. Er zijn remonstranten in Vlaardingen geweest sinds het ontstaan van de Remonstrantse Broederschap na de synode van 1619 en zelfs al eerder, want Isaac Naeranus werd toen wegens remonstrante gevoelens afgezet. Wat Joop Roest over deze eerste Vlaardingse gemeente, die rond 1800 te niet ging, vertelt is in de bekende handboeken duidelijker te vinden, maar een verwijzing daarnaar ontbreekt helaas (de bronvermelding mag die naam niet dragen). Met de stichting van de Nederlandse Protestantenvond tot plaatse (1881) en het verdwijnen van de vrijzinnige prediking in de hervormde kerk komen we bij de eigenlijke aanleiding tot dit boek: het 75-jarig bestaan van de nieuwe remonstrante gemeente die in 1909 de eerste eigen predikant kreeg. Wat hierover en over de latere tijd verteld wordt door de heer Roest, die als kosten het wel en wee van de gemeente goed kent, is interessant voor (oud-) Vlaardingse die er veel herinneringen in zullen terugvinden. Het fraai gebonden uitgevoerde boek is enthousiast geschreven, wat sympathiek aandoet. Het blijft echter jammer, dat de auteur blijkbaar niet begeleid werd bij zijn pogingen om een samenhangend historisch overzicht te geven. Het tegendeel van een gemiste kans is het boekje

over de 200-jarige parochie van St. Jan te Uithoorn. De auteur heeft de kans met beide handen aangegrepen om alle historische feiten op een rij te zetten. Het interessantst voor buitenstaanders is de beschrijving van de lang slepende grensgeschillen tussen de pastoors van de twee staties in de buurtschappen De Hoef en De Kwakel. De oplossing kwam door de Staten van Utrecht die tenslotte toestonden dat de vervallen kerk van De Hoef verplaatst werd naar De Sehans, d.w.z. Uithoorn, waar door een grote brand in 1781 bouwterrein vrij gekomen was. Dan komt de bouw van de eerste kerk van de nu jubilerende parochie. In 1869 toen de statie tot parochie was geworden is die oude kerk vervangen door het huidige gebouw, dat in 1962 door de bouw van een nieuw priesterkoor ingrijpend gewijzigd werd. Het goed geïllustreerde en gedocumenteerde (lijst van pastoors, noten, index) boek geeft van deze veranderingen en die in het kerkelijk leven een duidelijk verslag.

J. H. Rombach

Gezin in het verleden

Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Assen 1982, Van Gorcum. Prijs: f 49,50.

Haks vraagt zich in dit boek, waarop hij in oktober 1982 aan de Leidse universiteit promoveerde, af of het *moderne gezin* in het 17de- en 18de-eeuwse Holland al voorkwam. Hij verstaat onder deze term, waarvoor hij later meestal het *conjugale gezin* gebruikt: '... een gezin met weinig contact met verwanten, een vrije en affectief gericht partnerkeuze en een zekere mate van gelijkberechtiging en intimiteit tussen de echtgenoten en tussen ouders en kinderen'. Haks behandelt deze aspecten in een zeer gedetailleerde studie en beantwoordt hierbij de centrale probleemstelling positief. Bovendien geeft hij een verklaring voor het feit, dat het conjugale gezin in Holland veel vroeger optrad dan elders in Westeuropa (waar dat pas in de loop van de 19de eeuw gebeurde). In een methodisch zeer verantwoord eerste hoofdstuk bespreekt Haks de belangrijkste – buitenlandse – literatuur, de conclusies die eruit worden getrokken en de problemen die deze studies opwerpen. De schrijver bezondigt zich hierbij

gelukkig niet aan gekoketteer met theorieën uit de sociale wetenschappen, die slecht verwerkt en onduidelijk weergegeven, een min of meer verplichte openingspassage in sommige sociaalhistorische werken vormen. Haks geeft in duidelijke termen een degelijk overzicht van recente en ter zake doende literatuur.

Het boek steunt op twee belangrijke bronnen: processtukken van rechterlijke acties (zoals scheidingen van tafel en bed, vaderschapsacties e.d.) en geschriften van moralisten, schrijvers die zich in de tijd zelf met allerlei aspecten van het huwelijk en de huwelijkswetgeving hebben beziggehouden. In dit inleidende overzicht wordt de bron kritisch bekeken.

Hierna volgt een analyse van de rol die verwanten en buren speelden in het leven van het conjugale gezin. Zij traden in de processen wel als getuigen op, maar slechts in een klein aantal gevallen. De rol van buren en verwanten lijkt bovendien in de loop van de 18de eeuw af te nemen.

In 'ongehuwde moeders en vaderschapsacties' gaat Haks uitgebreid in op de verschillende soorten relaties die er konden bestaan tussen de mannen en de door hen zwanger gemaakte ongehuwde vrouwen, op de rol van de trouwbelofte, van de feesten en van de gevolgen van het daar gelegde seksuele contact: de ontdekking van de zwangerschap en het proces. Vaak won de vrouw, tenminste als zij sociaal tot dezelfde groep hoorde als de man, Ook de ontwikkeling van de aantallen zwangere bruiden en ongehuwde moeders komt ter sprake.

Een belangrijk onderdeel van het boek gaat over de keus van de huwelijkspartner. Voor het eerst in de historische literatuur over dit onderwerp, wordt hier diepgaand op de factoren die leiden tot de partnerkeus van *gewone mensen*, ingegaan. Er blijkt een streven naar endogamie te zijn, d.w.z. het zoeken van iemand met een (in dit geval!) gelijke sociale en religieuze achtergrond. In toenemende mate gaat ook liefde een rol spelen, wat blijkt uit het groeiend aantal huwelijken tussen *ongelijken*.

Wat summier komen daarna het huishouden en de rol van de mannen, vrouwen en kinderen aan de orde. De vrouw blijkt betrekkelijk zelfstandig te staan ten opzichte van haar echtgenoot. Tussen ouders en kinderen bestonden wederzijdes plichten.

Het laatste hoofdstuk behandelt de scheiding van tafel en bed en de echtscheiding. Spectaculair zijn de ontwikkelingen bij de eerste vorm van huwe-

lijksontbinding: in Leiden steeg het percentage van ca. 0,3 (1671-1680) tot ca. 14,0 (1791-1794) van het aantal huwelijken dat in diezelfde periode gesloten werd. De cijfers van de echtscheidingen vertoonden echter weinig verandering in de 18de eeuw en de formele ontbinding van het huwelijk bleef dan ook een betrekkelijk onbelangrijk verschijnsel.

Twee conclusies vatten tenslotte nog eens de talrijke gegevens samen.

Het werk is vooral gericht op de beschrijving en minder op het verklaren van de ontwikkelingen. Een verklaring is ook lastig te geven. Er blijkt wel verschil te zijn tussen het platteland (in het boek vertegenwoordigd door het dorp Wassenaar) en de steden (waarvoor Leiden en Maassluis model staan). Haks zoekt bij het verklaren van de gegevens echter meer in de richting van economische oorzaken en van sociaal-culturele.

De behandeling en de keus van de gebruikte literatuur is werkelijk voorbeeldig, ook m.b.t. de buitenlandse werken.

Enkele onderwerpen komen niet of slechts aan de orde, zoals prostitutie en de leeftijdsgroep van de *adolescenten* (Gillis, de Mause en Peters ontbreken dan ook in de literatuurlijst). Deze lacunes worden veroorzaakt, omdat Haks zich wat eenzijdig richt op het civiel recht, en het strafrecht, dat een nog rijkere bron voor deze en andere onderwerpen kan vormen, meestal onbesproken laat. Ook ontbreekt een register, een gemis, dat niet ondervangen wordt door de uitvoerige inhoudsopgave.

Haks heeft een werk geschreven, dat onmisbaar is voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het gezin, de vrouw of het kind, maar ook voor degenen die belang stellen in de cultuurgeschiedenis en mentaliteit in het verleden.

D. J. Noordam

Gelegenheidsgedichten

J. Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten vóór 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*. Catalogus van gedrukte gedichten op denkwaardige gebeurtenissen in het leven van particuliere personen. Nieuwkoop 1982. B. de Graaf. Prijs: f.95.

Gelegenheidspoëzie heeft tot doel iemand geluk te

wensen, te huldigen, te troosten of van het betrouwen van iemands heengaan blij te geven. Van de 648 vermelde gedichten blijken er 438 bruiloftsgedichten en 161 lijkgedichten te zijn. De rest bestaat uit gedichten op verjaardagen (7), promoties (22), ambtsaanvaarding (13), ambtsaftreden (2), ambtsjubileum (2), kloosterintrede (1) en welkom (1) (het verschil van één in de totaalstelling en de uitsplitsing wordt de auteur gaarne vergeven). De ondertitel van het werk geeft aan, dat in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek niet zijn opgenomen de gedichten op historische gebeurtenissen, evenmin als verzen op huwelijk, geboorte, overlijden enz. van vorsten en stadhouders. Die categorieën zijn immers reeds opgenomen in W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage 1899-1920).

Het boek is voorzien van een uitstekende inleiding, waarin het een en ander wordt medegedeeld over eerdere pogingen deze collectie in ruimere kring bekendheid te geven, over het genre gelegenheidsgedichten, over de criteria toegepast voor opname en over de wijze van bewerking en de ordening. Een literatuurlijst ontbreekt evenmin. Een groot aantal afbeeldingen, achteraan in het boek bijeengebracht, geeft een goede indruk vooral van de titelpagina's en in één geval van het gehele gedicht.

Het is goed dat hier uitvoerig aandacht wordt besteed aan deze in de literatuurgeschiedenis verzuigde poëzie. Al is de inhoud gewoonlijk van weinig literaire waarde, de bewaarde aantallen van deze gedichten bewijzen dat het genre indertijd zeer geliefd was.

Behalve de geïnteresseerde in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde is het uiteraard vooral de genealoog die plezier aan deze uitgave zal beleven. Vooral voor deze laatste is het van belang dat het boek voorzien is van een uitvoerig persoonsregister, waarin zowel de namen van de betrokkenen als die van de dichter en de boekdruckers en -verkopers zijn verwerkt.

Hoewel de auteur in de inleiding spreekt van de 'unieke collectie gelegenheidsgedichten van de K.B.' wil dat niet zeggen dat die collectie ook maar bij benadering alles bevat wat op dit gebied bewaard is gebleven. In vele andere bibliotheken, zowel in die van universiteiten als ook in die van het Centraal Bureau voor Genealogie, bij archiefinstellingen en in particuliere archieven is nog veel van dit materiaal te vinden. Bij wijze van steekproef werden uit de collectie van het Centraal

- Bureau voor Genealogie tien willekeurige gelegheidsgedichten van vóór 1700 gelicht, weten:
- huwelijksgedicht Nicolaas van Hyc - Margareta van den Berch, Leiden 1601;
 - 'eer-dicht' op het vertrek van Jan Willemsen Bogaert, oud-schepen van Amsterdam 2 febr. 1629;
 - huwelijksgedicht Arnoldt Brant - Hillegonde van den Boetselaer, 12 juni 1631;
 - huwelijksgedicht Albrecht Plate - Margarita Grootwijk, Amsterdam 2 nov. 1632;
 - gedicht op het overlijden van Mr. Steven Pietersz. Bosch, medicus, dijkgraaf van de Starmmeer enz., 1638 (handschrift);
 - huwelijksgedicht Adriaen Bommel - Johanna van Lennick, Deventer 8 aug. 1648;
 - gedicht op het overlijden van Everhard Sigers, Groningen 29 mei 1662;
 - huwelijksgedicht Kornelis van der Bel - Anna de Vries, Dordrecht 13 sept. 1667;
 - gedicht op het overlijden van Herman Brinkhuizen, toneelspeler, 14 sept. 1695;
 - gedicht op het overlijden van Catharina de Ruischer, huisvrouw van Petrus Boudaen, Arnhem 18 aug. 1693.

Geen van deze gedichten vinden wij in het alhier besproken werk vermeld. Hieruit blijkt dat het ten eerste gewenst lijkt ook de elders berustende collecties op een dergelijke wijze in de openbaarheid te brengen. Een gezamenlijke aanpak van de verschillende behorende instanties zou daarbij ideaal zijn. Voor wat betreft de collectie berustende bij de Koninklijke Bibliotheek wordt medegedeeld, dat catalogi van deze gedichten uit de 18de en 19de eeuw (een veel groter aantal) en van de buitenlandse (voornamelijk Duitse) hopelijk zullen volgen.

C. W. Delforterie

Maten en gewichten

J. M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam 1982, P. J. Meertens-Instituut. Prijs: f 18,50, te bestellen bij het P. J. Meertens-Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam.

Tot nu toe was men voor het omrekenen van oude maten en gewichten aangewzen op één van de vier

drukken van een werkje van W. C. H. Staring, waarvan de laatste versie ruim 80 jaar geleden verscheen. Hoe waardevol en onmisbaar de gegevens in dit boekje ook waren voor het bepalen van niet meer gangbare maten, ze lieten de onderzoeker toch regelmatig in de steek.

Gelukkig is daar met het verschijnen van het werk van Verhoeff een eind aan gekomen. Het is een handig en overzichtelijk ingedeeld boek, dat uit twee delen bestaat. In het eerste worden in een geografische overzicht, per plaats en streek, de daar gebruikte gewichten, inhouds-, lengte- en oppervlaktematen behandeld. Bovendien zijn, waar bekend, ook verwijzingen naar maten in andere plaatsen aangegeven.

In het tweede deel staat een woordenlijst met een overzicht van het gebruik en de periode waarin dat gebeurde, van vele maten en gewichten. Het lijkt een zeer bruikbaar boek te zijn, dat in de praktijk zijn waarde zeker zal bewijzen. Het biedt naast vele nieuwe gegevens, ook herzieningen van oude. Zo moet de meest bekende graanmaat, de *last*, in plaats van 3003,9 l nu 3010 l bedragen. Als gebruiker kon ik vele Delftse maten nu, zonder enige onzekerheid zoals vroeger met Staring, thuisbrengen. Niet vond ik een *lood* (voor peper en foelie), een *pint* (voor slaolie), terwijl een *vierling* (voor meel) meer moet zijn dan $\frac{1}{2}$ pond. Maar het is natuurlijk onvermijdelijk, dat er bepaalde lacunes in een dergelijk werk te vinden zijn. Juist door verder onderzoek op lokaal niveau is het mogelijk tot bijstelling en aanvulling van de gegevens te komen. Daarom valt te hopen, dat dit werk goed verkocht en intensief gebruikt wordt, zodat snel een herziene druk nodig zal zijn en gerealiseerd kan worden!

D. J. Noordam

Kleermakersopleiding

A. G. van der Steur, *De opleiding tot kleermaker in de loop der eeuwen*. Geschreven naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van de Technische School voor Mode en Kleding te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1983, Technische School voor Mode en Kleding. Prijs: f 20 incl. porto, te bestellen door storting van dit bedrag op gironummer 11 33 70 t.n.v. de penningmeester Vereniging Technische School voor Mode en Kleding, Dorpsdreef 150, 's-Gravenhage.

Het 75-jarig jubileum van zijn oude school, de Technische School voor Mode en Kleding te 's-Gravenhage, was voor Van der Steur aanleiding om een studie te maken van het vakonderwijs aan kleermakers. Wie zou daarvoor ook beter geschikt zijn dan hij, telg uit een geslacht dat nu al zes generaties kleermakers heeft opgeleverd? Het is een boeiend werkje geworden, doordat de auteur steeds de relatie weet te leggen met de veranderende maatschappelijke omstandigheden.

Tot aan het opheffen van de gilden in 1811 was het opleiden van kleermakers in gildeverband uitstekend geregeld. Na 1811 verdwijnt dit systeem van gecontroleerde en gewaarborgde opleiding. Door het vervallen van de gilderestricties ontstaan er nu grote kleermakersateliers, waar verschillende gespecialiseerde kleermakers werken. Op die grote ateliers konden leerlingen het vak leren door te rouleren langs de verschillende specialisten. Ook als leerling van een solitaire plattelandskleermaker was een all-round opleiding mogelijk. Er was echter geen examensysteem meer.

Omstreeks 1850 brachten de uitvinding van de naaimachine en het invoeren van de confectie grote veranderingen op gang, die de vakbekwaamheid en de arbeidsomstandigheden van de kleermakers ernstig verslechterden. De ateliers verdwenen, de kleermakers gingen thuis werken voor patroons zonder atelier die het werk verdeelden. Soms hadden ze leerjongens, die echter maar bitter weinig van hen konden leren maar wel erg hard moesten werken. Overigens kwamen de grote ateliers later, na 1910, weer terug, maar nu ten dienste van de confectie en grotendeels bevolkt door vrouwelijke werknemers. Omstreeks 1895 deed zich de noodzaak van een betere opleiding voelen, wat resulteerde in de oprichting van een aantal gesubsidieerde scholen. De werknemers brachten de bal aan het rollen, uiteindelijk waren het de patroons die de scholen wisten te realiseren. Praktijkles nam een voornamelijk plaats in. De scholen kenden de nodige aanpassingen en ups en downs, tot in de jaren-60 en -70 een dieptepunt werd bereikt met het nagenoeg verdwijnen van de maakleermakerij. Hoewel al eerder stappen in de richting van de confectie waren gedaan, werd in de jaren-70 het roer definitief omgegooid en een opleiding gecreëerd die een brede oriëntatie biedt op het hele textielvak. Meisjes deden ook nu pas op grote schaal hun intrede, al ontbraken ze voordien niet geheel en al.

Dit boekje is een goede illustratie van het feit dat een situatie die we in een recent verleden aantref-

fen niet per definitie al heel oud hoeft te zijn. De maatschappij was in het verleden heel wat minder statisch dan het op een afstand soms lijkt. Een speciale vermelding verdienen nog de illustraties bij de eerste paragrafen, die met hun onderschriften een soort beeldverhaal vormen van het kleermakersbedrijf in vroeger eeuwen.

Th. M. Wijntjes

Weimar

Aug. J. M. Weimar, *Het boek Weimar; een tekenend leven van tekeningen*. 's-Hertogenbosch 1981. Uitgegeven door de samensteller. Prijs: f 50 (niet in de boekhandel).

In het Rotterdamse kunstleven opereert nu al ongeveer een halve eeuw lang een aantal schilders en tekenaars, geboren in de eerste decennia van deze eeuw, die hun onderwerpen voornamelijk in de topografie zoeken. Bekende namen zijn in dit verband Jan Burgerhout (overleden in 1981), Jan Goedhart, Charles Kemper, Ad Kikkert en Ed van Zanden. Hun werk – voornamelijk aquarellen – treft men aan in de topografische verzamelingen van verscheidene gemeentearchieven in het Westen van ons land. De meeste van deze artiesten kregen hun opleiding aan de Rotterdamse Academie van Beeldende Kunsten, waar docenten als D. Bautz, A. P. Derksen van Angeren, J. G. Heijberg en H. E. Mees inspirerende leermeesters waren. Een van de oudere kunstenaars van deze generatie is August Weimar, in 1908 geboren te Rotterdam. Ook hij bezocht de Academie in zijn vaderstad, waar hij later, naast zijn beroep van leraar, het tekenen en schilderen beoefende. Tot 1967 bleef Weimar – met een korte onderbreking in de jaren-dertig – werkzaam in Rotterdam; in dat jaar verhuisde hij naar 's-Hertogenbosch, waar hij nu nog woont.

In *Het boek Weimar* geeft de auteur een terugblik op en een verantwoording van zijn activiteiten als tekenaar gedurende ongeveer 50 jaar. Ruim 125 tekeningen van zijn hand zijn er in afgebeeld, elk vergezeld van een min of meer uitvoerig, soms wel eens wat te breedspakig en niet altijd even zake-lijk, commentaar. De afbeeldingen, uitstekend gereproduceerd en nauwkeurig gedateerd, worden in chronologische volgorde gepresenteerd. Hoewel

1. Het Papendrechtseveer in Dordrecht, 1949. Conté-tekening. Eigendom Dienst Verspreide Rijkscollecties, 's-Gravenhage. Boek Weimar afbeelding 55.

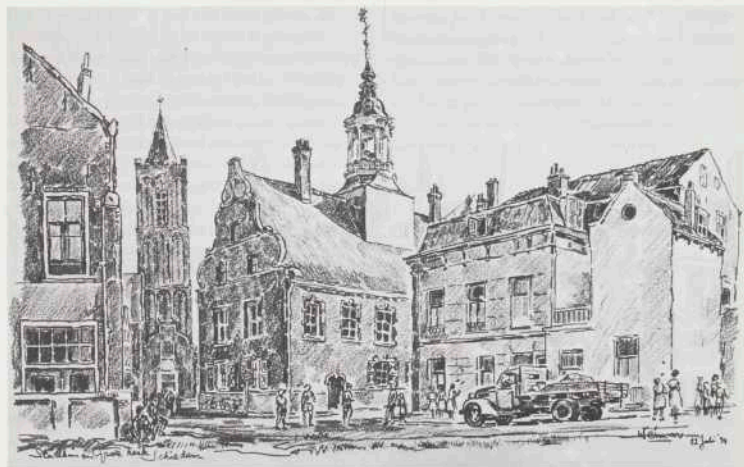
we uit dit boek heel wat over Weimars belevenissen en opvattingen te weten komen, geeft het een te onvolledig beeld van zijn leven om het een autobiografie te kunnen noemen. Zijn werk als schilder, eerst werkend in impressionistische, later in expressionistische trant, blijft bijvoorbeeld geheel buiten beschouwing, evenals zijn activiteiten als leraar.

Vrijwel alle afgebeelde tekeningen zijn gemaakt in Weimars favoriete materialen, *conté* en *Siberisch houtskool*. De onderwerpen zijn te rangschikken in de categorieën topografie en menselijke figuren. In de begeleidende commentaren is Weimar voortdurend in discussie met zichzelf. Bij de beoordeling van zijn werk toont hij een duidelijke voorkeur voor het vrije lijnenspel, dat vooral in zijn figuurschetsen, maar ook in een aantal stadsgezichten en landschappen tot uitdrukking komt. Hierbij laat de kunstenaar, zoals hij herhaaldelijk zegt, het stukje zwart krijt zelf het werk doen, in de hoop dat er iets op het papier komt dat voor de beschouwer waardevoller is dan alleen maar de af-

beelding van een uit de werkelijkheid gelicht object. Het academische, hem tijdens zijn opleiding bijgebracht en ook zijn eigen precisie ziet hij hierbij als belemmerend.

Toch wil Weimar zich niet helemaal onttrekken aan de sfeer waarin hij tot beeldend kunstenaar is opgeleid. Zijn academieleraar Heijberg bracht hem bij dat tekenen een methode is om te leren waarnemen. Dit tekenen moet heel precies gebeuren; Heijberg vond schetsen "zo maar wat knoeien". Weimar toont zich in zijn boek in de eerste plaats een waarnemer, vaak schetsend, maar heel dikwijls ook werkend volgens de regels van Heijberg. Verscheidene van de aldus ontstane meer uitgewerkte tekeningen worden met enige verontschuldiging gepresenteerd. Misschien begrijpelijk voor een kunstenaar die zich als impressionist en later als expressionist beschouwde en die bovendien leefde in een periode waarin de figuratieve kunst duidelijk in de verdediging werd gedrongen.

Het is in wezen dezelfde discussie die in het ver-

2. Het stadhuis te Schiedam, 1954. Contétekening.
Boek Weimar afbeelding 92.

wervingsbeleid van de hedendaagse topografische atlanten nog altijd een rol speelt. Moet de in onze tijd gemaakte tekening een zo objectief mogelijk weergave van een dorps-, een stadsgezicht of een landschap geven, of is juist de subjectieve visie van de kunstenaar de rechtvaardigging van het blijven aankopen van tekeningen naast bijvoorbeeld foto's? Naar mijn mening het laatste, wat niet wegneemt dat voor een topografische verzameling enige exactheid in de weergave van de zichtbare werkelijkheid vereist blijft. De subjectieve bijdrage van de artist zit dan in de keuze van het onderwerp, het isoleren van het object of juist het nadrukkelijk plaatsen ervan in zijn omgeving, het weglaten of accentueren van bepaalde details, de *stoffage* van een stadsgezicht of landschap, het materiaal enzovoort.

Wie Weimars bespiegelingen volgt en meekijkt naar zijn tekeningen kan veel leren over de werkwijze van de kunstenaar, hoe hij zijn onderwerp kiest en het resultaat toetst aan de maatstaven die hij, dikwijls tientallen jaren later, ontwikkeld heeft.

Verscheidene keren noemt Weimar zichzelf een jager, op zoek naar een beeld dat hem treft. De essentie daarvan tracht hij vast te leggen, soms in grote lijnen, zoals in de hierbij afgebeelde tekening

van het Papendrechtseveer in Dordrecht, soms meer uitgewerkt. Een met veel krulwerk opgesmukte smeedijzeren lantaren kan de tekenaar dwingen ook de rest van het object gedetailleerd weer te geven, waardoor hij, ongewild, een geromantiseerd, maar daardoor goed verkoopbaar plaatje maakt. Een andere keer drijft de wens om in het atelier een schilderij van het onderwerp te maken hem ertoe zoveel details vast te leggen dat de tekening op de inventarisatie van een niet door hogere idealen bezield kruidenier lijkt. De afgebeelde contétekening van het Schiedamse stadhuis wordt door Weimar beoordeeld als meer plaatsbeschrijvend dan artistiek. Zijn eigen visie vindt hij hier slechts terug in de spelende kinderen, die het anders wat doodse stadsgezicht moeten opvrolijken. Doordat de voorstelling ongewild hoofdzaak is geworden zullen velen voor dit oude stadsbeeld toch waardering kunnen hebben, denkt Weimar.

Dit laatste zullen de bekijkers van *Het boek Weimar* zeker meer malen ervaren. De zwerftochten van Weimar leverden, met name van Rotterdam, Schiedam, de omgeving van Zevenbergen en tal van plaatsen in Frankrijk een groot aantal boeiende topografische afbeeldingen op. Veel tekeningen maakte Weimar ook in de omgeving

van zijn atelier aan de Essendijk, even buiten Rotterdam. Door de stadsuitbreidingen van de laatste decennia is hier veel veranderd, waardoor deze tekeningen nu al een grote historisch-documentaire waarde hebben.

Voor belangstellenden – en ik hoop dat dit er velen zijn – is *Het boek Weimar* verkrijgbaar op de volgende adressen:

Amsterdam, Bond Heemschut, Nieuwezijds Kolk 28; 's-Hertogenbosch, Bibliotheek en Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap, Sint-Josephstraat 1; Rotterdam, Archiefwinkel, Coolingsel 89.

P. Ratsma

Lierse bronnen

K. F. van Dijk (ed.), *Lierse bronnen*; dl. 1, De rekeningen van kerkmeesters, 1600-1625, dl. 2, De rekeningen van de heilige geestmeesters, 1577-1624. De Lier 1982, Werkgroep Oud-De Lier. Prijs: f25, te bestellen bij K. F. van Dijk, De Lier, girorekening 159311 (ook afzonderlijk leverbaar).

De zeer actieve werkgroep Oud-De Lier is begonnen met de uitgave van een nieuwe serie *Lierse bronnen*. K. F. van Dijk heeft daarvoor de eerste twee delen bewerkt, die de rekeningen van vóór 1626 van de kerk en heilige geestmeesters betreffen. Hij schreef ook een korte inleiding, met daarin o.a. de spectaculaire vermelding van druiventelst in De Lier in 1600, dus veel eerder dan men traditioneel aanneemt. Van Dijk geeft in de bronnenpublicatie een bijna letterlijke weergave van de posten die vooral bij de heilige geest erg talrijk zijn. Voorbeeldige registers op voor- en achternamen, evenals op toponiemen, zaken en beroepen zijn in beide deeltjes opgenomen. Het is daarom een uitgave die niet alleen voor genealogen van belang is, maar ook voor andere geïnteresseerden in het verleden van Hollandse dorpen.

D. J. Noordam

Een tekenaar uit de Maastricht

M. E. Deelen, A. M. Meyerman, M. C. Plomp, P. Ratsma, *Dirk Langendijk (1748-1805), tekenaar tussen kruiddamp en vaderlands gevoel*. Rotterdam 1982, uitgave Stichting Historische Publicaties Rotterodamum, 111 blz. Prijs: f50.

De Rotterdammer Dirk Langendijk (1748-1805) genoot in zijn tijd bekendheid als virtuoos tekenaar van krijgstaferelen. Zijn oorlogsseries waren geliefd bij verzamelaars. Hij heeft een omvangrijk oeuvre nagelaten van fijn-gedetailleerde tekeningen, voorstellende ruitergevechten, legerplaatsen en troepenbewegingen in weidse landschappen. Hoewel hij niet zelden de 17de eeuwse landschapsschilder Nicolaas Berchem en diens tijdgenoot Philips Wouwerman imiteerde, plaatste hij hun thema's op originele wijze in een eigen, laat-18de eeuwse, context. Sommige van zijn interieurs en militaire scènes doen denken aan soortgelijk werk van Cornelis Troost (1696-1750).

In een deel van zijn werk treffen we ook de sfeer aan van het 18de eeuwse Verlichte vernieuwingsstreven. Dit blijkt uit zijn afbeeldingen van stoomgemalen, ballonvaarten en de uitdeling van voedzame soep aan de armen rond 1801. Dit laatste motief vinden we eveneens terug bij de Haarlemse schilder en tekenaar Wybrand Hendriks (1744-1831).

In dit uitstekend gedocumenteerde boek wordt veel moeite gedaan om uit een klein gedeelte van Langendijks oeuvre diens politieke gezindheid af te leiden. Zelf vind ik dit van secundair belang. Uit enkele tekeningen van episoden uit de Patriotse woelingen te Rotterdam in 1781, 1784 en vooral 1787 blijkt dat onze tekenaar in die jaren een uitgesproken hekel had aan Oranjeklanten, maar dat wil nog niet zeggen dat hij zonder meer bij het Patriotse kamp kan worden ingelijfd. Zijn afstandelijke sympathieën in die richting lijken weinig anders te zijn dan een opportunistische navolging van de gezindheid van zijn Rotterdamse broodheren, de maecnessen Gerrit van der Pot van Groeneveld en Gerrit van der Pals. Tenslotte werkte een tekenaar destijds meestal op bestelling en dan gold het woord 'Wiens brood men eet, diens woord men spreekt'.

Dirk Langendijk als beoefenaar van het genre krijgstaferel verdient vooral de aandacht als de illustrator van de 'vergeten oorlog' van 1799. Dit betrof de Engels-Russische landing bij Callantssoog op 27 augustus van dat jaar, gevolgd door de ge-

vechten bij Bergen (19 september) en de slag bij Castricum op 6 oktober 1799. Het waren militaire ondernemingen waarbij in totaal rond 65.000 man Bataafse, Franse, Engelse en Russische soldaten waren betrokken, evenveel als de gehele toenmalige bevolking van het Noorderkwartier. Dirk en zijn zoon en navolger in het militaire genre, Jan Anthonie (1780-1818), hebben zelf geen gevechten bijgewoond als ooggetuige, want hun paspoort dateert van 15 november 1799 en toen waren de krijgshandelingen al afgelopen. Wel hebben beiden het strijdtonaal bezocht en het vertrek gadeslagen van de Engelse en Russische troepen uit Den Helder, eind november 1799. Vele schetsjes door Dirk van de buitenlandse soldaten zijn vermoedelijk naar het leven gemaakt, maar de tekeningen zelf werden steeds achteraf in het atelier vervaardigd. Waarschijnlijk heeft L. Chr. Vonk, van 1799 tot 1802 secretaris van het Departementaal Bestuur van Texel, aan Langendijk de opdracht verstrekt tot het maken van een soort beeldverslag. Vonk gaf in 1801-02 bij de Haarlemse uitgever F. Bohn een tweedelig en geïllustreerd werk over de landing en krijgsbedrijven van 1799 in het licht, waarin gravures voorkomen naar Langendijks tekeningen. De teksten van de vier auteurs zijn goed en met veel deskundigheid geschreven. De wijze waarop de talrijke illustraties zijn afgedrukt, alsook de gehele boekverzorging, noem ik zonder aarzeling voortreffelijk. Te betreuren is alleen, dat in dit werk geen enkele afbeelding in kleur is opgenomen; was dit wel geschied, dan zouden we Dirk Langendijks oeuvre nog beter naar waarde kunnen schatten.

W. M. Zappey

Cholera in Dordrecht

J. A. S. M. Olvers, *Cholera en Gemeentebeleid in Dordrecht in de negentiende eeuw*. 1982 (Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht) Prijs: f 8.

Cholera-epidemieën hebben in de loop van de negentiende eeuw nadrukkelijk invloed uitgeoefend op het gemeentebeleid inzake de gezondheidszorg en de openbare hygiëne. In vrijwel alle archieven van Nederlandse steden zijn dossiers over dit onderwerp te vinden. Steeds weer herhalen de patronen van bestrijding zich, zij het langs andere wegen en op een andere tijdstip.

Zo ook in Dordrecht, waar men in 1853 een aantal grachten dempte en in 1866 besloot tot de aanleg van een riolering. Ook hier kwam de drinkwatervoorziening pas als laatste aan de orde. Bovendien is de auteur nagegaan of bij politieke verhoudingen in Dordrecht de gezondheidszorg in het geding was. Bij keuze van kandidaten bleek dit geen enkele rol te spelen.

Het klinkt vrij treurig, temeer als men bedenkt dat C. L. Blumes' boekje, dat in 1832 verscheen, aan vrijwel alle gemeenten in Nederland is toegestuurd, ter attentie van de plaatselijke Commissie van Toevoorzicht. In dat boekje staan 'de vruchten zijner ondervinding' in het afweren en genezen der cholera. Dit 'afweren', zo betuigde Blume, beruiste op het koken van het drinkwater. In mening gemeentearchief ligt dit boekje nog onopengesneden.

De verklaring van dit drama is te vinden in de medisch-historische literatuur over deze periode. Onze auteur heeft zich echter allereerst verdiept in het plaatselijke archief, waaruit hij o.a. op boeiende wijze de problematiek van de riolering heeft beschreven. De maatregelen die de plaatselijke *Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht* vorschreef, waren leefregels, die beruisten op het medisch inzicht in de verspreiding van epidemieën, leefregels die in feite reeds dateren uit de Salernitaanse school (elfde eeuw), maar die aan het einde van de achttiende eeuw weer in de belangstelling kwamen. Dit moge ons thans weinig effectief voorkomen, maar de strijd *contagium-miasma* was nog in volle gang, en de artsen hadden geen andere preventieve maatregelen ter beschikking.

Ongetwijfeld is het boekje een bijdrage tot onze kennis van de cholerabestrijding in de negentiende eeuw. Zoals gezegd, de archieven liggen vol dossiers. Een overzicht over de cholera bestrijding in Nederland, maar dan in samenwerking met een medisch-historisch instituut, lijkt een mooi project, waar veel werk voor verzet zou moeten worden maar waaruit ongetwijfeld belangwekkende gegevens uit voort zouden komen. Misschien kan dit boekje van Drs. J. A. S. M. Olvers een aanmoediging zijn!

A. M. Luyendijk-Elshout

Werkgroep strafrechtsgeschiedenis

De actieve werkgroep strafrechtsgeschiedenis, waarin o.a. sociaal-historici, juristen, criminologen, archivariissen en amateur-historici samenwerken, bestond kort geleden tien jaar. Ter gelegenheid van dit tweede lustrum verscheen een verslag van de werkzaamheden in deze tien jaar. Belangrijk zijn de voordrachten die meerdere malen per jaar werden gehouden en het onderzoeksproject *SR18*, een afkorting van *Strafrecht 18de eeuw*. In dit project wordt door een aantal leden van de groep een analyse gemaakt van vonnissen die voor enkele rechtbanken, verspreid over de hele Republiek, in die eeuw zijn geveld. Er is een publikatie van de onderzoeksresultaten gepland, waarin vijf onderdelen centraal zullen staan: het criminaliteitspatroon, de crimineel, de strafrechtprocedure, de straffen en de ideeën over strafrecht en weerslag ervan in de praktijk.

Het verslag is te verkrijgen door f 5 over te maken op postgiro 2798654 t.n.v. Sjoerd Faber, Secretaris werkgroep strafrechtsgeschiedenis, Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam.

Werkgroep dokumentatie handmerken

De laatste jaren is in Nederland meer belangstelling gegroeid voor de zogenaamde hand- of huismerken. In 1982 is dan ook een *Werkgroep Dokumentatie Handmerken* opgericht. In oktober 1982 heeft de W.D.H. zich met een mededeling, gericht tot al diegenen die hiervoor belangstelling zouden kunnen hebben. Een standaard registratie-formulier, dat door de Werkgroep werd ontworpen, is in enkele duizenden exemplaren toegezonden aan degenen die toezegden medewerking te willen verlenen. Zo langzamerhand beginnen de ingevulde formulieren bij het secretariaat binnen te druppelen. Inmiddels geeft de werkgroep ook een mededelingenblad uit. In het oktobernummer van dit blad vinden wij achtereenvolgens behandeld: de geschiedenis en doelstellingen van de werkgroep, de reacties op de oproep van oktober 1982, een literatuuroverzicht, het beeldmerk van de werkgroep en enige *sprekende* merken uit de Collectie Bijl. Het contactadres van de W.D.H. is: M. A. Struijs, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Plein Emaus 5, 3135 JN Vlaardingen, tel. 010-342972.

Het voetverenkaartspel

Voetveren (pontjes) zijn karakteristiek voor ons waterrijke land. Toch zijn er de laatste decennia heel wat pontjes opgeheven. Tot voor kort vormden de gebruikers van pontjes geen duidelijk herkenbare, aaneengesloten groep. Zij wonen overal en zijn onder alle bevolkingsgroepen te vinden. Daardoor zijn ze moeilijk te mobiliseren om hun gemeenschappelijk belang – de pont – te verdedigen. De *Vereniging Vrienden van de Voetveren* wil daar verandering in brengen. Zij wil de nog bestaande pontjes in de vaart houden en bevorderen, dat opgeheven pontjes terug komen. De vereniging heeft onlangs het voetverenkaartspel uitgebracht. Het kaartspel is tevens een losbladig informatieboekje, dat foto's en de belangrijkste gegevens van de 44 voetgangerpontjes die Nederland nog rijk is, bevat. Om aan de 52 spelkaarten te komen, zijn er nog vier kleine autoponten gefotografeerd, één grote, maar belangrijke autopont, die met opheffing wordt bedreigd en drie plekjes, waar ooit een pontje voer en waar een nieuwe veerdienst een belangrijke aanwinst zou betekenen. Zij die het kaartspel willen bestellen kunnen dit doen door de somma van f 7,50 met de portokosten over te maken op girorekening nr. 5265803 t.n.v. de Vereniging Vrienden van de Voetveren, Stadhouderlaan 299 te Ridderkerk. Het lidmaatschap van de vereniging kost f 10 per jaar, te storten op dezelfde girorekening. Nadere inlichtingen inzake de vereniging kunnen worden verkregen op bovengenoemd adres, tel. 01804-13304.

'Die Haghe'

Het secretariaat van de historische vereniging *Die Haghe* is van adres veranderd. Het nieuwe adres is: Galvanistraat 95, 2517 RB 's-Gravenhage, tel. 070-648904 (om 16.30 uur), 070-633260 (om 19.30 uur).

Inhoud van de 15de jaargang

Artikelen

- J. E. J. Geselschap
Drie Noordhollandse amateurfotografen van het eerste uur 24-27
- J. W. Heringa
Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar
Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760 81-101
- M. W. Heslinga
Oude en nieuwe denkbeelden over de waterstaatkundige
geschiedenis van Holland 121-128
- L. W. Hordijk
Jhr. L. F. Teixeira de Mattos 159-163
- H. L. Houtzager
Hugo de Groot en de dokter 76-80
- H. van der Linden
S. J. Fockema Andreae 174-184
- R. I. A. Nip
Bengaert Say, een 15de eeuwse ambtenaar 65-75
- H. Noordegraaf
De Christelijk-Democratische Unie in Schiedam 28-39
- Ellen Palmboom
Lokale en regionale tijdschriften in Holland 249-252
- J. H. Rombach
De Hollandse tuin
Bij het nieuwe omslag van Holland 3-5
- H. Schoorl
Rutger Paludanus 129-136
- H. Schoorl
Jacob Westenberg 164-173
- Eddy Smink
Vondsten van bedrijfsaardewerk uit de Haarlemmertrekvaart van
loodwitmolen De Star. Een beknopte geschiedenis van de
loodwitindustrie 40-51
- Annie Stolp
De oprichting van de stedelijke gasfabriek te Leiden 6-23
- P. M. Toebak
J. C. Ramaer
Onderzoeker met polsstok en waterlaarzen 145-158, 247